

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayımcı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 27 • Sayı | Issue 2 • Aralık | December 2024

Dârimî'nin Mukaddimesinin Kavram, Literatür ve Hadis Usûlü Açısından Tahlili

An Analysis of Dârimî's Muqaddima in Terms of Concepts, Literature and Hadith Methodology

Bilge KILIÇ

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı Diyarbakır, Türkiye

Dr., Ministry of National Education

Diyarbakır, Türkiye

bilgetes@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9569-6570>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received:03/05/2023 • Kabul Tarihi | Accepted: 20/10/2023 •Yayın Tarihi | Published: 31/12/2024

Atf | Cite As

Kılıç, Bilge. "Dârimî'nin Mukaddimesinin Kavram, Literatür ve Hadis Usûlü Açısından Tahlili". *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2024), 130-155. <https://doi.org/10.58852/dicd.1293228>

Author Contributions: This article has a single author.

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been.

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared.

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Dârimî'nin Mukaddimesinin Kavram, Literatür ve Hadis Usûlü Açısından Tahlili

Öz

Gelecek bahislerin dayanağı, kıyâsın bir cüz'ü olan kaziye ve delilin sıhhatinin kendisine dayandığı temel olarak görülen mukaddime, çoğunlukla kitap veya ilmî bahislerin başında yer alan ön söz ve giriş yazısı anlamında kullanılmıştır. Bir eserin mukaddimesi eserden esere kimi farklılıklar içermekle birlikte genel olarak iki noktada yoğunlaşmıştır. Birincisi, müellifin kitabın ana konularından önce kendince önemli ve öncelikli gördüğü hususları ilk olarak zikretmesidir. İkincisi, kitabın ilgili olduğu ilim dalına ilişkin usûl bilgileri sunmasıdır. Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen* ismiyle bilinen eserinin mukaddimesi kısmen ikinci özelliğe sahip bir mukaddimedir. Dârimî, mukaddime bâb başlıkları ve bâb başlıklarının altında sıraladığı rivayetlerle hadis ilmine ve usûlüne dair bilgiler ortaya koymuştur. Hadis tahammül ve edâ metotları, hadislerin korunması ve yazılması, muhaddis ve tâlibin uyması gereken prensipler, sika ravîlerden hadis rivayeti, mana ile hadis rivayeti, hadis dirayeti, hadis müzâkeresi ve hadis yolculuğu gibi hadis ilmine ve usûlüne ilişkin rivayetlere genel hatlarıyla yer vermiştir. Bunu yaparken kendinden önceki rivayet müktesebatından geniş ölçüde istifade etmiş ve söz konusu usûl ile ilgili meseleleri rivayetlerle delillendirmeye çalışmıştır. Böylece Dârimî, hem erken dönemdeki ilmi teamülü izhar etmede, hem de hadis usûlü kaidelerinin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu makalede mukaddime kavramı ve literatürü çerçevesinde Dârimî'nin mukaddimesi incelenmiş ve hadis usûlüne dair kanaatleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Dârimî, Sünen, Mukaddime, Hadis Usûlü.

An Analysis of Dârimî's Muqaddima in Terms of Concepts, Literature and Ḥadīth Methodology

Abstract

The muqaddima, which is sometimes seen as the basis of future issues, sometimes as a part of kıyâs and sometimes as the basis on which the soundness of the evidence is based, is mostly used in the meaning of the preface and introductory text at the beginning of the book or scientific mentions. Although the muqaddima, of a work includes some differences from work to work, it generally concentrates on two points. The first is that the author mentions the issues that he considers important and prioritizes them before the main topics of the book. The second is that the book presents methodological information about the branch of science it relates to. The muqaddima of Dârimî's work, known as *Sunan*, is a muqaddima with a partially second feature. Dârimî revealed information about the science and ḥadīth methodology with the traditions he listed under the headings of bab and headings of bab in the muqaddima. He gave a place to the traditions related to the science and ḥadīth methodology such as ḥadīth education and teaching methods, the preservation and writing of ḥadīths, the principles that the ḥadīth student and ḥadīth teacher should follow. While doing this, he made extensive use of the previous tradition acquis and tried to prove the issues related to the method in question with traditions. Thus Dârimî played an important role both in revealing the scientific practice in the early period and in shaping the rules of ḥadīth methodology. In this article, Dârimî's muqaddima has been examined within the framework of the concept of muqaddima and its literature and his opinions on the ḥadīth methodology in particular have been determined.

Keywords: Ḥadīth, Dârimî, Sunan, Muqaddima, Ḥadīth Methodology.

Giriş

Hicri III. asırda yaşamış hadis alimlerinden biri olan Dârimî, *es-Sünen* isimli eseriyle ön plana çıkmıştır.¹ O, eserinde Hz. Peygamber'in sözünü, sünenini, fezaîlini, şemâilini, sahâbe ve tâbiînin âsârını; sonraki ilim ehlinin fıkıh, zühd, rikâk, fûrû meselelerine, ihtilaflarının izahına ve mezheplerinin delillerine ilişkin sözlerini tahriç etmiştir. Hz. Peygamber'den hem sened hem de metin bakımından sahîh olanları nakletme iddiasında olmamış, eserin pek çok bölümünde sahîh olmayan rivayetleri nakletmiştir.²

Dârimî, eserine herhangi bir kitap başlığı olmadan muhtelif bâb başlıklarını sıralayarak başlamıştır. Kitap başlığı olmadan sıraladığı bu bâb başlıkları mukaddime olarak isimlendirilmiştir. Mukaddime, erken dönem hadis mukaddime literatürü açısından önemli bir konuma ve hadis usûlüne ışık tutması bakımından ise dikkate değer bir muhtevaya sahiptir. Buna rağmen mukaddimenin mukaddime kavramı ile uyumu, hadis literatüründeki konumu ve usûlü yönü bir bütün olarak ön plana çıkarılmamıştır.³ Bu itibarla makalede söz konusu üç hususun ortaya konulması amaçlanmaktadır. Konunun açık bir şekilde anlaşılması için öncelikle çalışmada mukaddime kavramı ve literatürüne ilişkin bilgi verilecek daha sonra Dârimî'nin mukaddimesinin, mukaddime kavramıyla uyumu ve literatürdeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu tespitlerden sonra rivayet ve bâb başlıklarından hareketle mukaddime, hadis usûlü açısından tahlil edilecektir.

1. Mukaddime Kavramı

Mukaddime kavramını, iştikâkı ve ıstılâhî yönü olmak üzere iki başlıkta ele alabiliriz.

1.1. Mukaddime Sözcüğünün İştikâkı

Mukaddime, arapça sülâsî kökü م د ق olan fiilden türemiştir. Kök anlamı itibariyle lâzım/geçişsiz bir fiildir. Tefil bâbından 'kaddeme' olarak müteaddî/geçişli olmaktadır. 'Kadime' varmak, ulaşmak anlamına gelirken, 'kaddeme' öne geçirmek, takdim etmek gibi manalara gelmektedir.⁴ Başlangıç, ön

---

¹ Dârimî'nin eserinin ismi kaynaklarda "*el-Câmi'u's-sahîh*", "*el-Câmi*", "*el-Müsned*", ve "*es-Sünen*" isimleriyle zikredilmiştir. Günümüzde eser "*es-Sünen*" ismi ile bilinir olduğundan bu ismi kullanmayı tercih ettik. Bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 11/209; Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 15/216; Kâsım b. Yusuf et-Tücîbî, *Bernamecû't-tücîbî*, thk. Abdülhâfiz Mansûr (Tunus/Libya: Dâru'l-'Arabîyye, 1981), 126; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 12/228; Şemsüddîn Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî, *Bernamecu İbn Câbir el-Vâdiâşî* (Tunus: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1981/1401), 201; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 41; Abdülazîz ed-Dihlevî, *Bustânü'l-muhaddisîn*, çev. Muhammed Ekrem en-Nedvî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423), 112; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, 2002), 4/95.

² Ebû Âsım Nebîl b. Hâşim el-Gamrî, *Fethu'l-mennân şerhu'l-müsnedi'l-câmi'* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmîyye, 1419/1999), 1/93-94. Mukaddimedeki rivayetlerin sayısı hususunda nüshalar arasında farklı rakamlar bulunmaktadır. Çalışmamızda esas aldığımız matbu baskıya göre mukaddime 57 bâb, mükerrerlerle birlikte 649 rivayetten müteşekkildir. Verilen rivayetlerin az bir kısmı merfû ekseriyeti ise mevkûf ve maktû' rivayettir.

³ Dârimî'nin mukaddimesine ilişkin bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. Tezde mukaddimenin muhtevası genel hatlarıyla değerlendirilmiş ve kısmen onun usûl yönüne değinilmiştir. Buna ek olarak mukaddime, metot ve muhteva bakımından Müslim ve İbn Mâce'nin mukaddimeleriyle mukayese edilmiştir. Bk. Zafer Kiraz, *Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Dârimî Örneği)*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

⁴ Geniş bk. Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga'*, thk. M. Bâsil Uyûnu's-sûd (Beyrût: Dâru'l-Mektebi'l-İlmiyye, 1419/1998), 58-60; Ebû Mansûr el-Ezherî, *ez-Zâhir fî garîbi elfâzi's-Şâfi'* (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf, 1399/1979), 132; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. A. Abdülgafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, 1990), 5/2008; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000/1421), 322-326; Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, Abdülazîm eş-Şinnâvî (Kâhire: Dâru'l-

söz, giriş, küçüğün büyüğe takdimi, öne geçen, takdim eden, sunan ve öne geçiren anlamlarında kullanılan mukaddime temelde herhangi bir şeyin baş tarafı anlamını taşır.⁵ Mukaddime sözcüğünde yer alan dal harfinin, fethayla ‘mukaddeme’ mi yoksa veya kesra ile ‘mukaddime’ mi olduğu hususu kaynaklarda çok tartışılmıştır.⁶ Dal harfi kesra ile okunduğunda (ism-i fâil) ‘kaddeme’ fiili tekaddum/öne geçme anlamı ile takdim-i lâzım olur. Fetha ile okunduğunda (ism-i mef’ûl) ise ‘kaddeme’ fiili öne geçirilen anlamıyla takdim-i müteaddî olur.⁷ Zemahşerî (ö. 538/1144), Sekkâkî (ö. 626/1229) ve Fîrûzâbâdî’nin (ö. 817/1415) ‘mukaddime’deki dal harfinin fetha ile okunmasını doğru bulmadıkları, Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) ise bazı eserlerinde kesra ile yetindiği nakledilmiştir.⁸ Bunun yanı sıra Batalıyevsî’den (ö. 521/1127) dal harfinin fetha ile okunmasının dil bilgisi bakımından hatalı olmadığı,⁹ Ezherî’den (ö. 370/980) ise fetha ile okunmasının caiz olduğu aktarılmıştır.¹⁰ İsm-i fâil olanın diğerine göre daha yaygın olarak kullanımı aktif olması nedeniyledir ki fâilin aktif eylemini yansıtır. İsm-i mef’ûl ise edilgen/pasif olduğundan onun dolaylı bir işareti söz konusudur. Bu itibarla birincisi, ikincisine tercihen daha yaygın kullanılmıştır.

Öte taraftan mukaddime aslen sıfattır ancak ıstılâhî anlamını kazanırken ordunun öncü birliğini temsil eden mukaddimetü’l-ceyş ifadesinden mukaddimetü’l-keîâm, mukaddimetü’l-kitâb, mukaddimetü’l-ilim, mukaddimetü’l-tahkîk, mukaddimetü’l-kıyâs, mukaddimetü’l-hücce, mukaddimetü’l-delil ve mukaddimetü’l-bahs gibi terkiplere isim olmuştur. İlmî gelenekte mukaddime sıfattan ziyade isim haliyle yaygınlık kazanmıştır.¹¹ Ancak mukaddimenin ordunun öncü birliği anlamındaki mukaddimetü’l-ceyşten nakli hususunda farklı mülahazalar kaydedilmiştir. Birinci mülahazaya göre mukaddime lafzı gerçek/hakikî anlamıyla nakledilmiştir. Sözcüğün vaz’î manası öne geçmektir. Dolayısıyla bu anlamda ordunun öncü birliği genel ordunun önüne geçmiştir. Buradan da söz konusu mana kendisine aktarılmıştır. İkinci mülahazaya göre ise mukaddime lafzı mecaz anlamdadır. Mecaz anlamda mukaddime ile mukaddimetü’l-ceyş arasında benzerlik ilişkisi kurulmuş böylece mukaddimenin anlamı mecazın bir çeşidi olan istiâre yoluyla mukaddimetü’l-ceyşten elde edilmiştir.¹² Mukaddimenin okunuşunda olduğu gibi nasıl türetildiği konusunda da görüldüğü üzere

---

Maârif, 1977), 492-494; Ebû’l-Feth el-Mutarrizî, *el-Mugrib fi tertîbi’l-mu’rib*, thk. Mahmûd Fâhûrî, Abdülhamîd Muhtâr (Halep: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1399/1979), 161-162; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 65-66.

⁵ Mukaddime için bk. Reinhart Dozy, *Tekmiletü’l-medâimi’l-‘arabiyye*, trc. Muhammed Selîm en-Nuaymî (Bağdâd: Dâru’ş-Şuûni’s-Sekâfiyyeti’l-‘Âmme, 1997), 203; Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtârü’s-Sihâh* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986), 220-221; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, nşr. Ahmed Cevdet (İstanbul: İkdâm Matba’ası, 1317), 1390; Muallim Nâcî, *Lugat-ı Nâcî* (İstanbul: ‘Asır Matba’ası, 1322), 739; Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 15-16.

⁶ Bu husustaki farklı mülahazalar için bk. Ali Kâşifü’l-gitâ’, *Nakdü’l-arâi’l-mantık ve hallu müşkilât* (Beyrût: Müessesetü’n-numân, ts.), 1/10; Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs* (Beyrût: et-Türâsu’l-‘Arabî, 1421/2000), 240-241; Ahmed Muhtar Ömer, *Mu’cemü’s-savâbi’l-lügavi* (Kâhire: ‘Âlemu’l-Kütüb, 2008), 1/721.

⁷ Abdünnebî b. Abdürresûl el-Ahmednagarî, *Düstürü’l-ulemâ* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1421/2000), 3/218-219. Geniş bk. Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü’l-istilâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm* (Beyrût: Mektebetü’l-Lübnân, 1996), 1629-1631.

⁸ Geniş bilgi için bk. Kâşifü’l-gitâ’, *Nakdü’l-arâi’l-mantık*, 10-11.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrût: Dâru Sadır, 1968), 12/468.

¹⁰ Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, 33/240-241.

¹¹ Abbâs Erhîle, “Mukaddimetü’l-kitâb fi’l-lugat ve’l-istilâh”, *Mecelletu cûzur* 11/6 (2002), 316-318.

¹² Muhammed Ali Mihrâb Ali er-Rahîmî, *Muhâdarât fi’l-mantık* (Irâk: el-Furkân, 1429), 1/12-16; Abdürraûf b. el-Münâvî, *et-Tevkîf ‘alâ mühimmâti’t-te’ârîf* (Kâhire: ‘Âlemu’l-Kütüb, 1410/1990), 312; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî, *Mefâtihu’l-‘ulûm* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, ts.), 89.

görüş birliğine varılamamıştır. Mukaddime lafzının iştikâkî anlamından sonra şimdi ıstılâhî anlamına ve kullanımına geçebiliriz.

1.2. İstılâhî Anlamı ve Kullanımı

Genel kanaate göre mukaddime ıstılâhî, ordunun öncü kuvvetinden istiâre olarak alınmıştır. Bu anlam daha sonra müsteâr olarak tüm öncül ve önde olanlar için kullanılmıştır. Bu kapsamda mukaddime kıyas ve istidlâlde bir çıkarımın veya sonuç önermesinin kendisine dayandığı öncül önermeler kümesinden her biri anlamında mantık ilminde yer almış, daha sonra kelâm ve fıkıh usûlüne geçmiştir.¹³ Mantık ilminde ‘mukaddimetu’l-kıyâs’, sonuç kaziyesinin kendisine dayandığı öncüle denir. Bir kıyasın unsurları olan büyük ve küçük önermelere ise ‘el-mukaddimetu’l-kübrâ’ ve ‘el-mukaddimetu’l-sugrâ’ denir. Her mürekkep fâsid ve her cisim mürekkeptir denildiğinde her cisim fâsiddir sonucuna ulaşılır. Bu durumda ilk kaziyeye (her mürekkep fâsiddir) ‘el-mukaddimetu’l-kübrâ’, ikinci kaziyeye ise (her cisim mürekkeptir) ‘el-mukaddimetu’l-sugrâ’ olur.¹⁴ Sıhhat itibariyle ‘el-mukaddimetu’l-kübrâ’ ve ‘el-mukaddimetu’l-sugrâ’nın her biri ise ‘mukaddimetu’l-hüce’dir.¹⁵ İfade edilenlerden anlaşıldığı üzere mukaddime mantıkî öncül/önerme demektir. Bir kıyâs ancak bu öncüller sayesinde geçerli olduğundan, bunların sonuç önermesinden önce gelmeleri zorunludur ve kelimenin ıstılâhî anlamına da uygundur. Önermelere mukaddime denirken şartlı bitişik önermelerin şart kısmına mukaddem, cevap kısmına da tâlî denilmesi önemlidir. Bu ayrım yukarıda işaret etmeye çalıştığımız mukaddem-mukaddime ayrımıyla ilgilidir. Şartlı önermenin mukaddem olarak ifade edilmesi, şart ifade eden önermenin ki kendisi bir öncül olarak mukaddimedir, ceza önermesine olan lafzî önceliğidir. Bu durumun mukaddem olarak isimlendirilmesi oldukça yerindedir ve söz konusu ayrımı da göstermektedir.¹⁶

Mantık ilmindeki bu ıstılâhî anlamın yanında mukaddime, zamanla kitap ve ilmî bahislerde yer alan ön söz veya giriş anlamını kazanmış ve çoğunlukla mukaddimetu’l-kitâb ve mukaddimetu’l-ilim terkipleriyle kullanılmıştır. Mukaddimetu’l-kitâb, bir girişe bağlı olsun veya olmasın asıl amaca geçmeden önce zikredilen sözlerdir. Diğer bir ifadeyle ön sözdür. Mukaddimetu’l-ilim, ilgili ilme ait konuların girişte ele alınmasıdır. Girişin kendisi bir cihetten tasavvurî olabileceken diğer taraftan faydası itibariyle tasdikî de olabilir.¹⁷ Dolayısıyla mukaddimetu’l-ilim bir açıdan tasvirle diğer bir açıdan faydalı bir tasdik ile gerçekleşir. Diğer yandan mukaddimetu’l-kitâb ve mukaddimetu’l-ilim arasında farklılıklar da vardır. Şöyle ki, mukaddimetu’l-kitâbta amaç hususunda faydalı olan söz/kelâm öbeğinin bulunması, mukaddimetu’l-ilimde ise vakıf olunması gereken meânînin olması beklenir.¹⁸ Mukaddime ile mukaddimetu’l-kitâb; ilmin tarifi, gayesi ve konusu ile mukaddimetu’l-ilim kastedilir.

Mukaddimenin mukaddimetu’l-ceyşten alınması hususuna da itiraz edilmiştir. Bir görüşe göre mukaddimenin mukaddimetu’l-ceyşten alındığına dair hiçbir vecih yoktur. Bununla birlikte mukaddimenin mukaddimetu’l-ceyşten daha önce mukaddimetu’l-kitâb ve mukaddimetu’l-ilime nakledilmiş olma ihtimali söz konusudur. Diğer bir görüşe göre mukaddimenin bu şekilde nakledildiğine veya istiâre yoluyla elde edildiğine ilişkin hiçbir delil yoktur. Geniş bilgi için bk. Kâşifü’l-gitâ’, *Nakdü’l-arâi’l-mantık*, 10-14.

¹³ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 31/116; A. al-Azmeh, “Muqaddima”, *Encyclopedia of Arabic Literature*, nşr. J. S. Meisami – P. Starkey (London: 1998), 551.

¹⁴ Dozy, *Tekmiletü’l-meâcimi’l-‘arabîyye*, 203.

¹⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye İstılâhiye ve İstılâhatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yay., 1970), 1/37.

¹⁶ Bu konuda geniş malumatlar için mantık kitaplarındaki şartlı önermeler konusuna bakılabilir.

¹⁷ Ahmednagarî, *Düstûrü’l-ulemâ*, 3/218-219. Geniş bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1629-1631; Ebû’l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1997), 868.

¹⁸ Kâşifü’l-gitâ’, *Nakdü’l-arâi’l-mantık*, 14.

Bu anlamda mukaddimetu'l-ilim, mukadimedetu'l-kitâbın zarfı olur. Bu da mukadimedetu'l-kitâbın, mukaddimetu'l-ilmin açıklamasında olduğu anlamına gelir.¹⁹ Buna ek olarak mukaddimetu'l-kitâb ile mukaddimetu'l-ilim arasında umum-husus-mutlak ilişkisi vardır. Bu kapsamda mukaddimetu'l-kitâb, mukaddimetu'l-ilimden daha geneldir. Burada şurû' ve mebâdî bağlamında da bir ayırım yapılır. Şurû' mukaddimetu'l-kitâb ile ilgiliyken, mebâdî mukaddimetu'l-ilimle ilişkilidir. Bu konunun daha detaylı anlaşılması için bu kavramlara ve mukaddime ile ilişkilerine kısaca değinmemiz yerinde olacaktır. Şurû' girişmek, ilk adımı atmak ve başlamak demektir. Her şurû' bir anlamda mukadimedir ama her mukaddime bir şurû' değildir. Aynı husus mebâdî ile mukaddime arasında da geçerlidir. Mebâdî bir ilmin temelinde yer alan ve onun varlığını sürdürmesini sağlayan ilk ilkelerdir. Bir ilmin ilk ilkeleri olmak bakımından mebâdî bir mukadimedir bu itibarla mebâdî bilgiyi önceler. Ancak mebâdî ile ilim arasında vasıtalık yani sebeplilik ilişkisi vardır. Yani mebâdî olmadan bilgi çıkmaz. Mukaddime ise mebâdîden daha geneldir ve onun ile ilgili kitap arasında böyle bir vasıtalık zorunluluğu hem olabilir hem de olmayabilir. Dolayısıyla mukaddime mutlak olarak vasıtalı veya vasıtasız mevzuların esası iken, mebâdî ise vasıtasız olarak mevzuların dayanağıdır.²⁰

Yukarıda detaylı bir şekilde ele aldığımız bilgilerden hareketle diyebiliriz ki mukaddime ıstılâhen ister mukadimedetu'l-kitâb, ister mukaddimetu'l-ilim olsun bir kitabın girişinde yer alan bölümün adıdır. Tespitini yaptığımız bu ıstılâhî anlamın Dârimî'nin mukaddimesindeki karşılığına üçüncü ana başlığımızda yer vereceğiz.

2. Mukaddime Literatürü

İslâmî ilimler literatüründe İbnü'l-Mukaffâ' (ö. 142/759), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmâm Mâlik (ö. 179/795), Sîbeveyhi (ö. 180/796), İmâm Muhammed (ö. 189/805) gibi erken dönem müelliflerin telif ettikleri eserlerde müstakil bir mukaddime görülmez. III. yüzyılın başlarında vefat eden İmâm Şâfî (ö. 204/820), Kutrub (ö. 210/825), Ferrâ' (ö. 207/822), Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]), Asmaî (ö. 216/831) ve Ebû Ubeyd (ö. 224/838) gibi müelliflerin eserlerinde de mukaddime yer almaz. Bunların bazılarında sadece besmele bazılarında ise besmele ile birlikte bir iki kelimelik duaya rastlanır.²¹ Dolayısıyla İslâmî ilimler literatüründe söz konusu müellifler arasında tespit ettiğimiz ıstılâhî bir mukaddime yazma geleneğinin olmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte mukaddimenin, ilk kez hicrî III. yüzyılın ortalarına doğru Câhız (ö. 255/869) ve özellikle de İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) eserleriyle şekillendiği, IV. yüzyılda ise bağımsız bir edebî türe dönüştüğü ifade edilmiştir. Her ne kadar bu hususta İbn Kuteybe'nin önemli bir rolü olduğu gösterilse de onun tefsirle ilgili eserlerine yazdığı girişlerin başlığında mukaddime sözcüğünün kaydedilmediği tespit edilmiştir. Aynı husus diğer erken dönem tefsir eserleri için de genellenmiştir. Bu kapsamda matbu eserlerdeki başlıkların, mukaddime kelimesinin yaygınlık kazanmasına paralel olarak ikinci bir şahsın

---

¹⁹ Ahmednagarî, *Düstûrû'l-ulemâ*, 3/218-219. Geniş bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1629-1631.

²⁰ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 189-190. Bununla birlikte mukaddime ile mebâdî arasındaki ilişkinin böyle olmadığı da belirtilmiştir. Bir görüşe göre mukaddime ile mebâdî arasında bir fark yoktur. Başka bir görüşe göre külli bir mübâenet vardır. Çünkü mukaddime ilme girişin, mebâdî ise ilmi tetkik etmenin zeminidir. İleri sürülen bir başka görüşe göre ise aralarında umûm-husûs-min vech vardır. Bk. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Mu'cem makâlîd ulûm fi hudûd ve rusûm*, thk. Muhammed İbrâhim İbâde (Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 2004), 33.

²¹ Aynî (ö. 855/1451) bir müellifin kitabına besmele, hamdele ve salâtla başlamasını gerekli/zorunlu; ilmin övülmesi, amacı, kitabın ismi ve tasnif metoduna ilişkin hususlara yer vermesini ise uygun/caiz olarak görmüştür. Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001), 1/35.

ifadesi gibi durduğu ileri sürülmüştür.²² Bu ifadelerden hareketle, kaynağın giriş kısmına ‘mukaddime’ denilmesinin müellif tarafından verildiğini kesin olarak söylemek zordur. Bu da erken dönem müelliflerinin mukaddimeyi ne ölçüde ve yine ne amaçla kullandıklarına dair sağlıklı bir şey söylemeyi zorlaştırmaktadır.

Öte yandan literatürde fâtiha, iftitâh, fâtihatu’l-kitâb, risâletü’l-kitâb, hutbetü’l-kitâb, sadru’l-kitâb, tavtiye, temhîd, tasdîr, dîbâce, medhal, mukaddimât, takdim, ifade, merâm, ifâde-i mahsûsa, ifâde-i merâm gibi ifadeler farklılıkları olmakla birlikte mukaddime ile ilişkilendirilmiştir.²³ Erken dönemde Câhiz mukaddime ve tavtiye,²⁴ Zemahşerî mukaddimetü’l-kitâb,²⁵ Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971) medhal,²⁶ Hattâbî’nin (ö. 388/998) ise takdim’i²⁷ ilk defa kullandığı tespit edilmiştir.²⁸ Ancak belirtmeliyiz ki söz konusu ifadeler adı geçen eserlerin giriş başlığında yer alan kayıtlar değildir. Aynı şekilde eserin adını, yazılış sebebini, konusunu, amacını, önemini, başlıca bölümlerini, muhtevasını ve telifin ait olduğu ilim dalıyla ilgili temel bilgileri içeren mukaddimedetu’l-kitâb ve mukaddimetü’l-ilimden müteşekkil bir karşılığa da sahip değildir. Aksine satır aralarında sözlük anlamıyla kullanılmıştır.²⁹ Dolayısıyla bu kullanımlar literal olarak bir mukaddime kavramına tekabül etmemektedir.

Bu kullanımların yanı sıra hadis literatüründe pek çok eser mukaddime olarak adlandırılmıştır. Mukaddime ile ilişkilendirilenlerin bazıları müstakil eser, bazıları da eserin girişinde muhtasar veya mufassaldır. Müstakil eser olarak Hâkim en-Nisâbü’rî (ö. 405/1014) *el-Medhal ilâ Kitâbi’l-İklîl*³⁰ ve Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *el-Medhal ilâ ‘ilmi’s-sünen*’i;³¹ eserin girişinde yazılan mukaddimelere örnek olarak ise Dârimî *es-Sünen*, Müslim (ö. 261/875) *es-Sahîh*, İbn Mâce (ö. 273/887) *es-Sünen*, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, İbn Hibbân (ö. 354/965) *es-Sahîh, Kitâbü’l-mecrûhîn, es-Sikât*, Hattâbî *Garîbü’l-hadîs, Me’âlimü’s-sünen*, Kâbisî (ö. 403/1012) *Kitâbü Mûlahhisi’l-Muvatta’* ve İbn Abdîlberri’nin (ö. 463/1071) *et-Temhîd* adlı eserleri zikredilebilir. Genel olarak bu eserlerin girişlerinde muhtelif rivayetler kitap başlığı olmadan bâb başlıklarının altında sıralanmıştır. Daha sonra bu girişler hadis literatüründe mukaddime olarak kabul görmüştür. Ancak bunlara bizzat müellif tarafından mukaddime isminin verilip verildiği hususu net değildir. Çünkü bu eserlerin giriş başlıklarında farklı malumatlar vardır. Müslim’in eserinin bazı matbu baskılarının girişinde sadece

²² Bk. Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, 17.

²³ Kâtib Çelebi mantık, tefsîr, arapça, nahiv, hadîs, tecvîd, fıkıh gibi muhtelif alanlarda telif edilen mukaddime adlı eserlerin listesinin bir dökümünü verir. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ty.), 2/1794-1805.

²⁴ Ebû Osmân el-Câhiz, *Resâilü’l-Câhiz*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, 1384), 4/49, 65.

²⁵ Ebû’l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Fâ’ik fî garîbi’l-hadîs*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm, Ali Muhammed el-Bicâvî (Kâhire: İisâ el-Bâbî el-Halebî, 1971), 1/46.

²⁶ Hamza el-İsfahânî, *Sevâ’irü’l-emsâl ‘alâ ef’al*, thk. Fehmî Saîd (Beyrût: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1409/1988), 46.

²⁷ Ebû Süleymân el-Hattâbî, *Garîbü’l-hadîs*, thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1402/1982), 52.

²⁸ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhit Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2013), 47; Durmuş, “Mukaddime”, 31/115-117; Erhîle, “Mukaddimetü’l-kitâb fî’l-lugat ve’l-istilâh”, 323-327.

²⁹ Örneğin, Hamza el-İsfahânî “*Burada misallerin keyfiyetine işaret eden medhal/giriş niteliğinde bir mukaddime sunacağım*” derken, Zemahşerî ise mukaddimetü’l-kitâb ve mukaddimetü’l-keâm olduğu gibi mukaddimenin herhangi bir şeyin baş tarafı anlamıyla istiâre edildiğini söyler. Bk. Zemahşerî, *el-Fâ’ik*, 1/46; el-İsfahânî, *Sevâ’irü’l-emsâl ‘alâ ef’al*, 46.

³⁰ Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi’l-İklîl*, nşr. Fuâd Abdülmün‘im Ahmed (İskenderiye: Dâru’d-Da’ve, 1403/1983).

³¹ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ ‘ilmi’s-sünen*, thk. Muhammed ‘Avvâme (Dâru’l-Minhâc - Dâru’l-Yüsr, 2017), 3.

mukaddime başlığı görülürken,³² bazılarında Mukaddimetü'l-imâm-ı Müslim,³³ bazılarında ise başlık atılmamıştır.³⁴ İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde mukaddime başlığı yoktur. Eser besmele, 'Ebvâbu's-sünne' ve sonra bâb başlığı ile başlamıştır. Ancak 'Ebvâbu's-sünne' lafzının asıl nüshada olmadığı Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşraf* adlı eserinden iktibasla konulduğu söylenmiştir.³⁵ Öte taraftan İbn Ebî Hâtim *Cerh ve ta'dil*,³⁶ İbn Hibbân *es-Sahih*,³⁷ *Kitâbü'l-Mecrûhîn*,³⁸ *es-Sikât*,³⁹ Hattâbî *Garibü'l-hadîs*,⁴⁰ *Me'âlimü's-Sünen*,⁴¹ Kâbisî *Kitâbü Mûlahhisi'l-Muvatta'*,⁴² Beyhakî *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*,⁴³ *Delâ'ilü'n-nübüvve*⁴⁴ ve İbn Abdilber'in *et-Temhîd*⁴⁵ adlı eserlerin girişlerinin başlığında da mukaddime başlığı kaydedilmemiştir.⁴⁶

İnceleme konusu ettiğimiz Dârimî'nin eserinde de durum bu eserlerden farklı değildir. Birçok yayın evi tarafından basılmış olan Dârimî'nin eserinin bazı nüshalarında sadece besmele, bazısında besmele ve mukaddime, bazısında ise besmele ile birlikte bir iki kelimelik veya cümlelik dua ifadelerine yer verilmiştir.⁴⁷ Eseri şerh eden Nebîl el-Gamrî, *Fethu'l-mennân* adlı eserinde Dârimî'nin teberrüken

³² Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1412/1991), 1/3; Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyâd: Dâru Taybe, 1427/2006), 1.

³³ Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim* (Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1430/2014), 1/297; Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1423/2003), 9.

³⁴ Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahih* (Türkiye: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-'Âmire, ts.), 1/2.

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvût, vd. (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009), 1/3.

³⁶ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1953), 1/1.

³⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 1/61.

³⁸ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. M. 'Abdülmecid es-Silefî (Riyâd: Dâru's-Sâmi'î, 1420/2000), 1/13.

³⁹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 1/1.

⁴⁰ Hattâbî, *Garibü'l-hadîs*, 1/46.

⁴¹ Ebû Süleymân el-Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, thk. M. Râğîb et-Tabbâh (Halep: el-Matba'atü'l-'İlmiyye, 1351/1932), 1/2.

⁴² Ebû'l-Hasen el-Kâbisî, *Muhtasarü Muvatta'î Mâlik b. Enes*, thk. Ali İbrâhim Mustafa (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1971), 27.

⁴³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acı (Kâhire: Dâru'l-Vâi, 1412), 1/97.

⁴⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmü'tî Kal'acı (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1408/1988), 5.

⁴⁵ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-'Allevî, M. Abdulkebir el-Bekrî (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf, 1387/1967), 1.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr'in eserine yazdığı girişin metninde mukaddime sözcüğü defalarca kullanılmıştır. Eserini mebdâî, makâsîd ve havâtim olmak üzere üç ana bölüme ayırmıştır. Bu bölümlerin birincisi olan mebdâîyi beş kısma tasnif etmiş ardından birinci kısmı bir mukaddime ve mukaddimetü'l-fasl olarak dört alt başlığa tahsis etmiştir. Bununla birlikte yazdığı metnin bir mukaddime olduğuna işaret eden atıflarda da bulunmuştur. Bk. İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, thk. Abdullatîf el-Hümeym, Mâhir Yâsîn el-Fahl (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1423/2002), 55.

⁴⁷ İncelediğimiz birinci matbu eserde mukaddime lafzı olmaksızın besmeleye ve daha sonra "Allâhumme salli 'alâ'n-nebî Muhammed ve 'alâ âlihî ve sahbihî ve sellim, Rabbi yessir ve e'inni" ifadesine ardından da bâb başlığına yer verilmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1423/2002), 7. İkinci matbu eser, besmele ve mukaddime ile başlamış ancak mukaddime başlığına ilişkin bir açıklama yapılmamıştır. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Hâlid es-Sebi' el-'Âlemî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1987), 1/13. Çalışmada bu matbu nüshadan istifade edilmiştir. Üçüncü matbu eser, besmele ve rabbi yessir ifadesiyle başlamaktadır. Rabbi

besmele ile başladığını böylelikle Hz. Peygamber'in "Allah'ı zikretmekle başlamayan her söz yarım"dır" sözüne uyduğunu ifade eder. Tüm nüshalarda besmele ve Allah'a hamd ifadelerinin yer aldığını ancak eserin başında kitâb başlığının kullanılmadığını belirtir. Genellikle eserlerde bâb veya fasıl olduğunda bunların başında kitâb ifadesi zikredilirken ancak burada bâb ile iktifa edildiğini söyler. Buhârî'nin eserine aynı şekilde 'Keyfe Kâne Bed'ü'l-Vahy ilâ Resûlillah' bâb başlığı ile başladığını ve burada başka bir bâb başlığı zikretmediği için bunun uygun olduğunu ekler.⁴⁸ Ayrıca o, Dârimî'nin girişte zikrettiği başlıkları rivayetlerden hareketle içtihaden iki kısma ayırır ve isimlendirir. Hz. Peygamber'in faziletlerine, mucizelerine, risâlet görevinden önce ve sonra Allah'ın kendisine ikram ettiğine dair rivayetleri 'Kitâbu 'alâmâtî'n-nübüvet ve fedâilî seyyidi'l-evvel ve'l-ahirîn', ilim ile ilişkili olanları ise 'Kitâbu'l-ilm' altında toplar.⁴⁹ Böylelikle şârih mukaddime olarak kabul edilen rivayetlerin başlıklandırılması konusunda tasarruflarda bulunmuştur.

Sonuç olarak, günümüzde matbu olan erken dönem hadis eserlerinin giriş kısımları, çoğunlukla başlıksız olarak veya mukaddimetü'l-müellif kaydıyla başlamaktadır. Ancak mukaddimetü'l-müellif denilen matbu bir eserin bir başka neşrinde aynı ifade geçmemektedir. Bu durum mukaddime başlığını esere verenin müellif değil, eseri istinsâh veya tahkîk edenin ya da neşreden ilave etmiş olabileceğini

yessir yerine başka yazmalarda "ve bihî nestâin", "Allâhumme salli 'alâ'n-nebî Muhammed ve 'alâ âlihî ve sahbihî ve sellim, Rabbi yessir ve e'inni", "Elhamdülillâhî vahdeh, ve salavâtuhu 'alâ resûluhî seyyidînâ Muhammedî'n-nebîyyi'l-ümmî seyyidi veledi âdem ve selâmihî, ve 'alâ âli Muhammed aleyhimi's-selâm" ifadelerinin olduğuna işaret edilmiştir. Burada da mukaddime lafzı geçmemekle birlikte muhakkik tarafından bütün nüshaların kitap başlığı olmadan başladığına dair bir not düşülmüştür. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *el-Müsned* (Kâhire: Dâru't-te'sil, 1436/2015), 203-204. Dördüncü matbu eserde, besmele hemen ardından bâb başlığı gelmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *el-Müsnedü'l-câmi'*, thk. Nebîl b. Hâşim b. Abdullah el-Gamrî (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013), 93. Beşinci matbu eser, besmele ve "Elhamdülillâhî vahdeh, ve salavâtuhu 'alâ resûlihî seyyidînâ Muhammedî'n-nebîyyi'l-ümmî seyyidi veledi Âdem ve selâmuhu, ve 'alâ âli Muhammed aleyhimu's-selâm" ve 'Kitâbu alâmeti'n-nübüvvet' bâb başlığıyla başlamıştır. Burada yer alan 'Kitâbu alâmeti'n-nübüvvet' başlığının nüshada geçen bir ibare olmadığına ve İbn Hacer'in *İthâfû'l-meher* isimli eserinden iktibasla esere konulduğuna dikkat çekilmiştir. Başka yazmalarda "Rabbi yessir bismillâhirrahmânirrahîm ve temmim bi'l-hayr" ve "bismillâhirrahmânirrahîm, sallâllâhu alâ seyyidînâ Muhammed ve mevlana Muhammed ve âlihî ve sahbihî ve sellim" ibarelerin olduğu belirtilmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *el-Müsnedü'l-câmi'* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017), 83. Altıncı matbu eser, besmele ve "Allâhumme salli 'alâ'n-nebî Muhammed ve 'alâ âlihî ve sahbihî ve sellim, Rabbi yessir ve e'inni" ile başlamakta, bâb başlığı ile devam etmektedir. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm Esed ed-Dârânî (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000), 1/151.

⁴⁸ İbn Hacer, Buhârî'nin eserine maksadını açıklayan hamd ve şehadetle başlayan bir girişle başlamamasına itiraz edenlere cevap vermiştir. Ona göre giriş için kesin bir konteks yoktur. Girişle kastedilen şey müellifin amacına işaret eden bir şeyler yazarak kitabına başlamasıdır. Buhârî, kitabına vahyin başlangıcı tercemesiyle ve amacını belirten amellerin niyete bağlı olduğu içerikli hadisle başlamıştır. Nitekim herkes için niyet ettiği şey vardır. Böylelikle o, açık bir duruma gönderme yaparak yetinmiştir. Hz. Peygamber de devlet başkanlarına gönderdiği mektuplarında ve kazâî hükümlerle ilgili yazdırdıklarında hamd ve benzeri şeyleri zikretmeyerek besmele ile yetinmiştir. Buhârî kitabını ilim ehlinin öğrenmesi ve öğretmesi için yararlanacakları bir mektup yazmış gibidir. İmâm Mâlik *el-Muvatta'*, Abdürrezzâk *el-Musannef*, Ahmed b. Hanbel *el-Müsned* ve Ebû Dâvûd *es-Sünen*'inde ve sayılamayacak kadar pek çok kişi eserinde besmeleyi zikretmekle iktifa etmişlerdir. Bunlardan çok az kişi eserine giriş bölümüyle başlamıştır. İbn Hacer'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere erken dönem literatüründe bir giriş/hutbe yazma geleneği yoktur. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Lübân: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2000), 1/255-256.

⁴⁹ Ebû Âsım Nebîl b. Hâşim el-Gamrî, *Fethu'l-mennân şerhu'l-müsnedi'l-câmi'* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1999), 1/95, 96, 203, 2/9.

ve müellifler arasında mukaddime kavramının başlık itibariyle yaygın bir kullanıma sahip olmadığını düşündürmektedir.⁵⁰

3. Dârimî'nin Mukaddimesinin Kavram ve Hadis Usûlü Açısından Tahlili

Dârimî mukaddimeye konu itibariyle Hz. Peygamber'in yetiştiği kültürel coğrafyadaki insanların içinde buldukları cahillik ve sapıklıkları tasvir eden rivayetlerle başlamıştır. Daha sonra bi'setten önce ve sonra Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat edici rivayetlerle devam etmiştir. Bitki, hayvan ve cinlerin Hz. Peygamber'in risâletine şahitlik etmeleri, Hz. Peygamber'in parmaklarının arasından su akması, kütüğün inlemesi, yemeğin bereketlenmesi, gökten yemek inmesi, Hz. Peygamber'in yemeğin zehirli olduğunu anlaması bağlamında rivayetler zikretmiştir.⁵¹ Ardından 'Sünnete Uyuma',⁵² 'Kitap ve Sünnetten Olmayan Şey Hakkında Cevap Vermekten Sakınma',⁵³ 'Hz. Peygamber'in Hadisini Açıklamaktan Onun Sözü'nün Yanında Başkasının Sözü'nden Sakınma'⁵⁴ ve 'Re'yi Kabul Etmenin Mekrûhluğu'⁵⁵ gibi bâb başlıklarını zikretmiştir. Sünnet, fetvâ, re'y ve bid'at ile ilgili rivayetlerle Dârimî,⁵⁶ Ehl-i hadîsin fakîh ve mütekellime karşı olan ideolojik kanaatini ortaya koymuştur.⁵⁷ Ancak bunu doğrudan kendi ifadeleriyle açıklamamış aksine bâb başlıklarıyla ve altında sıraladığı rivayetlerle dolaylı olarak belirtmiştir. Kimi yerde kanaatini doğrudan izhar ettiği birkaç rivayet de olmuştur. Doğrudan ifade ettiği bir rivayette Ömer b. el-Hattâb'ın Kûfe'ye gönderdiği ensâra "...Kûfe'ye gidiyorsunuz. Sürekli Kur'ân okuyan bir topluluğa gidiyorsunuz. Onlar 'Muhammed'in ashâbı geldi, Muhammed'in ashâbı geldi!' diyerek yanınıza gelecek ve size hadis soracaklar. Bundan dolayı Resûlullah'tan rivayeti azaltınız..." dediğini nakletmiş ardından "Bana göre hadisin manası, sünnet ve

---

⁵⁰ İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) hadis usûlüne ilişkin yazdığı eserinde de aynı husus görülmektedir. Eser günümüzde mukaddime ismiyle meşhur olmuştur. Bu ismi ne müellif ne de kendisinden sonra gelen ulemâ kullanmıştır. Gerek müellifin kitabının girişinde işaret ettiği, gerekse de vefatından yaklaşık bir yıl önce kendisine okunan kadim bir nüshadaki isim *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*'dir. Bk. eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif el-Avnî, *el-Unvânü's-sahîh li'l-kitâb* (Mekke: Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, 1419), 84. Bunun dışındaki nüshalarda da bu isme rastlanılmaktadır. Durum bu şekilde iken eserin ilk defa taşbaskısı Hindistanlı muhaddis Abdülhay el-Leknevî'nin inayetiyle 1304'de *Mukaddimetü İbni's-Salâh* ismiyle neşredilmiş ve bu isim daha sonraki neşirlerde de kullanılmaya devam edilmiştir. Böylece eser mukaddime ismiyle bilinir olmuştur. Dolayısıyla eserin mukaddime olarak isimlendirilmesi ilmi bir tespitten ötürü değil, eseri neşredenlerin içtihadından ileri gelmektedir. İbnü's-Salâh'dan sonra gelen Nevevî (ö. 676/1277), İbn Hallikân (ö. 681/1282), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Cemâa (ö. 767/1366), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) ve Rûdânî (ö. 1094/1683) gibi âlimler eseri '*Ulümü'l-hadîs* olarak isimlendirmişlerdir. İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 52-57. İbnü'l-Hanbelî'nin *Kafvü'l-eser fi safvi 'ulümi'l-eser* adlı eserini tahkik eden Abdülfettâh Ebû Gudde, Bedreddin İbn Cemâa'ya (ö. 733/1333) *Muhtasâru Mukaddimeti İbni's-Salâh fi şerhi 'Ulümü'l-hadîs* adıyla bir eser nispet etmiştir. Bk. İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser fi safvi 'ulümi'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1408), 20.

⁵¹ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/13-57.

⁵² Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/57.

⁵³ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/59.

⁵⁴ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/126.

⁵⁵ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/78.

⁵⁶ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/57-169.

⁵⁷ Ehl-i hadîs, Kur'ân ve sünnette bulunmayan veya bunlarda yer alıp ancak ayrıntılarına girilmemiş mevzuların münakaşa konusu edilmesini bid'at olarak değerlendirmiştir. Bid'ate bulaşmamış bir islâm anlayışının ayet, hadis ve ilk nesillerin görüşleriyle ortaya konulacağını savunmuştur. Buna binaen İslâm dininin bütün usûl ve fûrûnunun Hz. Peygamber ve ashâbından gelen rivayetlere dayalı olduğunu dolayısıyla re'y, kıyâs, icthâd gibi akli istidlallere gerek olmadığını ileri sürmüştür. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, nşr. Mehmed Saîd Hatîboğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 1972), 6-8; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012), 219-224; Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013), 86-88.

ferâiz değil Resûlullah'ın zamanında meydana gelen durumlardır" şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁵⁸ Bu açıklamasıyla Dârimî, sünnet ve hadisin aynı anlama tekabül etmediğini açıklamış ve hadisi Hz. Peygamber'in zamanında meydana gelen olgulara tahsis etmiştir ki bu ifadesini hadis usûlüne dair bir tespit olarak değerlendirebiliriz.

Dârimî, mukaddimedede ilim anlayışını ortaya koyan rivayetler de zikretmiştir. Dini bilgilerin elde edilmesini hadislere dayandırmış böylece rivayeti ilimle/bilgiyle eşdeğer kabul etmiştir. İlmi hadise, hadisi de dine indirgeyen bir yaklaşımla hadisi ve bilvesile hadis ihtiva eden tüm âsâr ilmin yegâne kaynağı olarak görmüştür.⁵⁹ Bu kanaati daha çok ilmin kaybolması, ilim ile amel etme ve onda iyi niyetli olma, ilmin ve âlimin fazileti, ilim öğrenmeye niyeti olmadan başlayıp ilmin kendisini belirli bir amaca yönelttiği kimse, Allah rızasından başka bir şey için ilim tahsil edenleri kınama, ilimde eşitlik yapma, ilim tahsili için yolculuk yapma ve bu uğurda güçlüğü katlanma, ilmin korunması, ilim müzâkeresi ve ilmi üstün tutma gibi azımsanmayacak miktarda ilim lafzıyla başlayan bâb başlıklarında işlemiştir.⁶⁰ Öte taraftan Dârimî, hadis tahammül ve edâ metotları, hadis rivayetinde ihtiyatlı olmak ve Hz. Peygamber'e yalan isnât etmenin büyük günah olması, hadis kitâbeti gibi usûlle alakalı rivayetleri sıralamıştır.⁶¹ Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan gerek ilim gerekse usûlle ilgili bu konular genel olarak alel'ebvâb türü eserlerin Kitâbü'l-ilim bölümünde ele alınmıştır. Buhârî'nin (ö. 256/870) elli üç bâb başlığı ve toplam yetmiş beş rivayetten müteşekkil Kitâbü'l-ilim bölümünde; ilmin fazileti, ilmin önceliği, ilimde hayâ, hadis tahammül ve edâ metotları, muhaddisin ve talebenin uyması gereken âdâp, hadis rivayetinde ihtiyatlı olmak ve hadislerin yazımı gibi ilim/usûl konuları işlenmiştir.⁶² Müslim'in eserinde söz konusu başlıkta altı bâb, on altı hadise yer verilmiştir. Hadis usûlü ile ilgili konular kısmen eserinin mukaddimesinde işlenmiş ve ilim bölümünde tekrar bu konulara girilmemiştir.⁶³ Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) Kitâbu'l-ilim'inde on üç bâb başlığı altında yirmi yedi hadis sıralanmıştır. Burada ilmi öğrenmenin ve yaymanın fazileti, Ehl-i kitaptan hadis rivayeti, hadis kitâbeti, Hz. Peygamber'e yalan isnât etmek gibi konulara değinilmiştir.⁶⁴ Tirmizî'nin (ö. 279/892) eserinin bu bölümünde on dokuz bâb başlığı ve kırk iki hadis bulunmaktadır. İlmi öğrenmenin değeri, ilmi yaymak, Hz. Peygamber'e yalan isnât etmenin büyük günah olması, yalan olduğunu bildiği halde bir sözü hadis diye aktarmak, hadis kitâbeti, hadis rivayetinde iştiyak gibi usûlle alakalı rivayetlere yer verilmiştir.⁶⁵ Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan usûl ile ilgili bu konuların klasik kaynaklarda Kitâbü'l-ilim başlığı altında yer aldığını görmekteyiz. Bahse konu olan bu rivayetleri Kitâbü'l-ilimde değil de eserinin hemen girişinde vermesi bizce ilim konusuna önem verip öncelemesinden ileri gelmektedir.

Muhtevasını özetle sunduğumuz mukaddime görüldüğü üzere, musannifin eserinin tanıtımını, amacını, yöntemini ve mensup olduğu ilmin mebâdisini ortaya koyan bir mahiyete sahip değildir. Diğer bir ifadeyle daha önce ayrıntılarıyla ele aldığımız mukaddimetu'l-kitâb ve mukaddimetu'l-ilim

⁵⁸ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/97; İbn Mâce, *es-Sünen*, 1/20.

⁵⁹ Ehl-i Hadîs'in ilim anlayışı için ayrıca bk. el-Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, 6-8.

⁶⁰ Bk. Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/89, 91, 99, 106, 113, 114, 121, 136, 149, 151, 155, 162. Benzer başlıklar İbn Mâce'nin mukaddimesinde de sıralanmıştır. İbn Mâce, *es-Sünen*, 1/140-178.

⁶¹ Hadis usûlüne dair eserlerin geniş dökümü için bk. İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser*, 17-29; İbn Hacer el-Askalânî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nüreddin İtr (Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 1432/2011), 33; Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları* (Ankara: Otto Yay., 2015), 30.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. M. Zühreir b. Nâsır en-Nâsır (Bejrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), 1/21-39.

⁶³ Müslim, *Sahîhu Müslim*, 4/2053-2060.

⁶⁴ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Kâmil Karabellî (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1420/2009), 5/485-509.

⁶⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Bejrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), 4/385-417.

özelliğini taşımamaktadır. Bu kapsamda bir mukaddime değildir. Mukaddimetu'l-kitâb ve bilhassa mukaddimetu'l-ilim bağlamında ilmin mebâdisini ortaya koyan bir mahiyete sahip olmasa da hadis ilmüne ve usûlüne ilişkin sistemli olmayan malumatları hem bâb başlıklarından hem de rivayetlerden hareketle çıkarmak mümkündür. Bu çıkarımları hadis öğrenim ve öğretim metotları, hadislerin yazımı, muhaddisin âdâbı ve tâlibin âdâbı olmak üzere dört ana başlık altında toplayıp bu kapsamda tahlil edeceğiz.

3.1. Hadis Öğrenim ve Öğretim Metotları

Hz. Peygamber'in sözleri kendisi daha hayatta iken kısmen yazı ile büyük ölçüde de hafızanın yardımıyla ezberlenerek korunmuştur. Hz. Peygamber'den işittiklerini yazı ile kayıt altına alan sahâbîlerin sahîfeleri daha sonraları hadis talebelerine intikal etmiştir. Arap yazısı daha çok hafızayı destekleyecek seviyede olduğu için doğrudan bu sahifelerden yapılan nakiller, hadisin sonraki nesillere tashifli intikaline yol açmıştır. Bu sebeple sahifeden rivayetin kabul edilip edilmeyeceği hususu tartışılmaya başlanmıştır. Muhaddislerin çoğunluğu tarafından bu durum makul karşılanmamış ve hadis için bir afet olarak görülmüştür.⁶⁶ Hadise arız olan bu afeti önlemek için de muhaddisler yazılı hadis metinlerinden rivayetin geçerliliğini ehline dinlenmesi (semâ') ve ehline arz edilmesi (kırâat) prensibine bağlamışlardır. Böylelikle tahammülü'l-ilim olarak isimlendirilen hadis öğrenim ve öğretim metotları oluşmaya başlamıştır.⁶⁷

Muhaddisler hadis tahammülünü semâ' ve arz'a ek olarak, icâzet, münâvele, mükâtebe/kitâbet, i'lâm, vasiyet ve vicâde gibi kısımlarda mütalaa etmişlerdir.⁶⁸ Bunların hangisinin daha muteber olduğu konusunda tartışmışlardır. Kırâat ve semâ'ın mertebesinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir görüşe göre kırâat mertebesi bakımından semâ' ile aynı, başka bir görüşe göre semâ' kırâatten üstün, diğer bir görüşe göre ise kırâat semâ'dan üstündür. Râmhürmüzî (ö. 360/971), Hz. Ali ve İbn Abbâs'ın birinci görüşü benimsediğini belirterek Hz. Ali'nin "*Hocaya okumak ondan işitmekle aynıdır*" ve İbn Abbâs'ın "*Bana okuyun sizin bana okumanız benim size okumam gibidir*" dediğini zikretmiştir. Birinci görüşü ayrıca İmâm Mâlik ve ashâbının, Medine'den olan hocalarının, Hicâz ve Kûfe âlimlerinin ekseriyetinin, Buhârî ve daha birçok âlimin; ikinci görüşü Meşrik âlimlerinin genelinin; üçüncü görüşü ise Ebû Hanife, İbn Ebî Zî'b gibi âlimlerin benimsediği nakledilmiştir.⁶⁹

Dârimî, hadis öğrenim ve öğretim metotları konusundaki bu malumatları arz adıyla açtığı bir bâb başlığının altında zikreder. Bu bâb başlığına Âsım el-Ahvel'den bir nakille başlar. Söz konusu rivayette

---

⁶⁶ Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbu't-temyîz*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (Riyâd: Vizâretü'l-Ma'ârif, 1402/1982), 188.

⁶⁷ Ahmet Yücel, *Hadîs İstulâhlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: İfav Yay., 1996), 53-54.

⁶⁸ Geniş bk. el-Hasen b. Abdîrahmân er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, thk. M. Accâc el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 435-459; Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbüri, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 671-679; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* (Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1357), 259-355; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri (Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994), 1146-1160; Kâdî İyâz, *el-'İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ'* (Kâhire: Dâru't-Türâs, 1389/1970), 68-121; İbnü's-Salâh, *Ma'rîfetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 317-344; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, thk. Mâhir Yasîn el-Fahl (Riyâd: Dâru'l-Meymân, 1434/2013), 205-223; Ebû Zekerîyya Yahya en-Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakâik*, thk. Nurettin İtr (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 122; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1415), 1/418-491.

⁶⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 428-429; Nîsâbüri, *Ma'rife*, 672; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 263; İyâz, *el-'İlmâ'*, 71; İbnü's-Salâh, *Ma'rîfetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 254; Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huşî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985), 55; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, 208; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/426-428.

o, şöyle demektedir: “Şa‘bî’ye *fikhî* hadisleri arz ettim, o da bana izin verdi.” Bu rivayetin bir benzerini Ma‘mer’den de nakleder. Rivayete göre Ma‘mer, Zührî’ye “Sana bir kitap arz ettim, onu senden rivayet edeyim mi?” diye sorar. Bunun üzerine Zührî ise “Onu sana benden başka kim rivayet etti ki?” diye soruyla cevap verir. Bu rivayetlerden arz metodunun; talebenin hocasının huzurunda kendisinde mevcut olan hadisleri okuması, hocanın da dinlemesi ardından rivayet etmesi için kendisine izin/icâzet vermesi anlamına geldiği çıkarımında bulunmak mümkündür. Bununla beraber Dârimî, bu bâb başlığı altında semâ‘ metoduna ilişkin iki rivayet nakleder. Bu rivayetlerden birinde Süfyân b. Uyeyne, Amr b. Dînâr ‘a: “Câbir b. Abdillâh’ı, Resûlüllâh mescide oklarla uğrayan bir adama ‘Onların temrenlerini (sivri ucunu), tut!’ buyurdu derken işittin mi?” diye sorar ardından evet cevabını alır. Diğer bir rivayette Süfyân, Abdurrahman b. el-Kâsım’a, “Babanı, Hz. Âişe’den, ‘Resûlüllâh oruçlu iken onu öperdi’ diye rivayet ederken işittin mi?” diye sorunca evet yanıtını alır.⁷⁰

Arz ve semâ‘ metodunu bu rivayetlerle konumlandırdıktan sonra Dârimî, bu bâbta her iki metodun aynı olduğunu gösteren dört rivayet daha nakleder. Bu rivayetlerin içeriğinde kitabı arz etmenin semâ‘ ile eş değer olduğunu ve Hişâm b. Urve ile Ca‘fer b. Muhammed’in babalarının, Zeyd b. Eslem, İbn Ebî Zi‘b ve Mâlik b. Enes’in bu görüşte olduğunu vurgular.⁷¹ Bu rivayetlerden hareketle Dârimî’nin kırâat ve semâ‘nın hadis tahammülü içindeki mertebesi hususunda birinci görüşü benimsediği söylenebilir.

Arz ve semâ‘ metoduyla alakalı rivayetlerin yanı sıra bu bâb başlığı altında Dârimî, hadis öğrenim ve öğretim metodlarından mükâtebeyle ilişkili iki rivayet aktarır.⁷² Bu rivayetlerle Dârimî mücerred mükâtebe yoluyla tahammül edilen hadislerin edâ edilebileceğini ayrıca icâzete ihtiyaç olmadığını vurgular.⁷³

3.2. Hadislerin Yazılması

Sahâbe ve tâbiînin önde gelen âlimleri hadis usûlünün temel konularından biri olan hadis yazımı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı âlimler hadis yazımını tasvip etmezken, bazı âlimler ise hadis yazımını onaylayarak hadisleri yazmışlardır. Ancak daha sonra bu konudaki ihtilaf ortadan kalkmış ve hadisleri yazmanın caiz olduğu görüşü genel kabul görmüştür.⁷⁴ Dârimî, hadis yazımının ihtilafı bir konu olduğunun farkında olarak mukaddimede iki bâba yer vermiştir. Bu bâbların ilki ‘Hadislerin Yazılmasını Tasvip Etmeyenler’ iken, diğeri ‘İlmin Yazılmasına İzin Verenler’dir. İlkinde öncelikle Dârimî, yazım yasağı konusunda meşhur olan Ebû Saîd el-Hudrî’den Hz. Peygamber’in “Benden, Kur‘ân’dan başka

⁷⁰ Dârimî, *Sünenü’l-Dârimî*, 1/160; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1406/1985), 1/292; Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*, 3/30; Müslim, *Sahîhu Müslim*, 2/776-777; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebû Dâvûd*, 3/59; Tirmizî, *el-Câmi‘ü’l-kebir*, 2/97.

⁷¹ Dârimî, *Sünenü’l-Dârimî*, 1/160-161.

⁷² Dârimî, *Sünenü’l-Dârimî*, 1/160.

⁷³ Ebû’l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058), İbnü’l-Kattân (ö.628/1231) ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi bir grup âlim icâzet içermeyen münâvele ile rivayeti reddetmişlerdir. İçlerinde Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), el-Leys b. Sa‘d (ö. 175/791) ve İbn Ebû Sebre’nin (ö.162/779) de yer aldığı pek çok mütekaddim ve müteahhir muhaddisler ise icâzet içermeyen münâveleyi makbul görmüşlerdir. Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, thk. Ali M. Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1414/1994), 90; İyâz, *el-‘İlmâ’*, 84-85; İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü envâ‘i ‘ilmi’l-hadis*, 285; Nevevî, *et-Takrîb*, 64; İbn Kesîr, *İhtisâru ‘Ulûmi’l-hadis*, 219-220; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/481.

⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî’nin *Takyîdü’l-‘ilm* adlı eserinde hadislerin yazımı konusunda Hz. Peygamber’den nakledilen rivayetler ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Eserin birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerinde hadis yazımını tasvip etmeyen, dördüncü bölümde ise müsaade eden rivayetlere yer verilmiştir. Bk. Bağdâdî, *Takyîdü’l-‘ilm*, 29-63, 64-116. Ayrıca bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 363-381; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyânî’l-‘ilm*, 268-335; İyâz, *el-‘İlmâ’*, 147; İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü envâ‘i ‘ilmi’l-hadis*, 292; Nevevî, *et-Takrîb*, 67; İbn Kesîr, *İhtisâru ‘Ulûmi’l-hadis*, 225-226; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/492-493.

hiçbir şey yazmayınız. Kim benden, Kur'ân'dan başka bir şey yazmışsa onu imha etsin" rivayetini nakletmiş⁷⁵ daha sonra hadislerin yazılmasının câiz olmadığına işaret eden rivayetleri sıralamış ayrıca İbrahim en-Nehâî, Katâde, Evzâî, Mücâhid, Ebû Hureyre, Muhammed b. Sîrîn, Şa'bi ve Saîd b. Abdülaziz ve İbn Mes'ûd'un yazmayı onaylamadıklarını aktarmıştır. Buna ek olarak rivayetlerle hadis yazımını tasvip etmeyenlerin gerekçelerini ve delillerini de vermiştir.⁷⁶

'İlmin Yazılmasına İzin Verenler' bâb başlığı altında ise hadis yazımının caiz olduğuna ilişkin rivayetleri tasnif etmiş, ilk olarak da Ebû Hureyre'den "Abdullah b. Amr hariç Resûlullah'ın ashâbı içinde benden daha çok hadis rivayeti olan yoktur. Çünkü o yazıyordu, ben yazmıyordum" rivayetini aktarmıştır.⁷⁷ Yine bu bâb başlığı altında Ömer b. el-Hattâb ve İbn Ömer'in "Bu ilmi yazıyla kaydediniz", Enes b. Mâlik'in "Evlatlarım! Bu ilmi kaydediniz", Ömer b. Abdülaziz'in "Resûlullah'ın hadislerini araştırıp yazınız. Çünkü ben ilmin yok olmasından ve ehlinin ölüp gitmesinden korkmaktayım" şeklindeki hadis yazımını teşvik eden sözlerini zikretmiştir. Dârimî, hadis yazımının caiz olup olmadığına ilişkin soru cevap içerikli bir rivayete de vermiştir. Söz konusu rivayette el-Hasan b. Câbir, Ebû Umâme el-Bâhîlî'ye, ilmin yazılması konusunu sormuş buna mukabil "Bunda bir mahzur yoktur" cevabını almıştır.⁷⁸

Dârimî'nin hem hadislerin yazımının yasaklanması, hem de izin verilmesine ilişkin rivayetleri nakletmesinde bizce iki ihtimal söz konusudur. Birincisi o, okuyucuya hadislerin yazımının tartışmalı bir konu olduğu bilgisini vermek istemiş, bu doğrultuda her iki tarafın gerekçelerini ve delillerini okuyucuya arz etmiştir. Böylelikle kendinden önceki mevcut durumu okuyucuya nakletme görevini ifa etmiş ve kararı okuyucuya bırakmıştır. İkincisi ise yasağın başlangıç dönemlerinde olduğunu ve sonradan kalktığını ifade etmek istemiştir. Bu sebeple önce hadis yazımının yasaklanmasına ardından izin verilmesine ilişkin rivayetleri sıralamıştır.

3.3. Muhaddisin Âdâbı

Bir muhaddisin riayet etmesi gereken âdâp, hadis usûlü eserlerinde 'âdâbü'l-muhaddis' adlı bâb başlığı altında incelenmiştir. Bu kapsamda halis bir niyete sahip olmak, hadis rivayeti için meclis kurmak, yaş ve ilim bakımından öncelikli olan birinin yanında hadis nakletmemek, halis bir niyete sahip olmadığı gerekçesiyle herhangi birine hadis nakletmekten geri durmamak, talebelerin elde ettiklerini başkalarıyla paylaşmaya teşvik etmek, talebelerin önüne özenli bir şekilde çıkmak, ilmin onuruna uygun davranmayanları uyarmak, meclisi dua ile açıp kapatmak, hadisleri anlaşılır bir hızda nakletmek ve talebeleri usandırmamak gibi prensipler belirlenmiştir.⁷⁹ Dârimî, derli toplu olarak ifade ettiğimiz

---

⁷⁵ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/130; Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1420/1999), 1/268; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983), 11/261; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrût: Dâru't-Tac, 1409/1989), 5/296; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 2/24; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, 1/33; Müslim, *Sahîhu Müslim*, 4/2298-1299; Beyhakî, *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen*, 312.

⁷⁶ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/130-135.

⁷⁷ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/136; San'ânî, *el-Musannef*, 11/259; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, 1/34; Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir*, 4/402;

⁷⁸ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/137-138. Hadislerin yazımına ilişkin nakledilen rivayetler için geniş bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Yusuf İş (Beyrût: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebevîyye, 1974), 29-63, 64-116. Müslüman ulemânın konuyla ilgili görüşleri için ayrıca bk. Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, 4/184; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 386; İbn Abdilber, *Câmi'u beyânî'l-ilm*, 1/268-335.

⁷⁹ İbn Abdilber, *Câmi'u beyânî'l-ilm*, 501-529; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâku'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyâd: Mektebetü'l-maârif, 1403/1983), 1/212, 305, 317, 319, 339-340, 406, 409, 2/55;

muhaddisin âdâbı mevzûsuna müstakil bir bâb tahsis etmemiştir. Muhtelif bâb başlıklarında konuyla ilgili hadisleri karışık bir şekilde vermiştir. Bu çerçevede dört âdâptan söz edebiliriz.

Birincisi: Muhaddisin samimi bir niyete sahip olmayan hadis tâlibine de hadis nakletmesidir. Muhaddis samimi bir niyete sahip olmadığı gerekçesiyle herhangi bir kişiye hadis nakletmekten kaçınmamalıdır. Çünkü kişinin niyeti daha sonra değişebilir. Dolayısıyla burada kişinin niyetinin iyi hale gelmesini ümit etmek esastır. Dârimî, bu konuyla ilgili rivayetleri 'İlim Öğrenmeye Maksatsız Başlayıp İlmin Kendisini Bir Maksada Yönelttiği Kişi' adlı bâb başlığında verir. Hadis usûlü eserlerinde âdâp çerçevesinde yer verilen rivayeti Dârimî bu bâbta ilk olarak zikreder. Söz konusu rivayette Yahya b. Yemân şöyle söyler: "Süfyân'ın 'Hadis öğrenme, bugünkü kadar faziletli olmadı' dediğini işittim. Ona 'Onlar hadisi, bir niyet olmadan talep ediyorlar!' denilince o, 'Onların onu öğrenmesi, bir niyettir' dedi."⁸⁰ Burada ilimle meşgul olmanın bir tür niyet olduğu belirtilmektedir. Bu bâb başlığında ilk olarak bu rivayeti nakletmesi Dârimî'nin muhaddisin niyeti sahih olmayan kişiye hadis rivayetinden kaçınması görüşüne katılmadığını gösterir.

İkincisi: Muhaddisin hadis rivayetiyle talebeleri bıktırmamasıdır. Dârimî 'İnsanları Usandırmayı Kerih Gören Kimseler' adlı bâb başlığının altında Abdullah b. Mes'ûd ve Hasan el-Basrî'den olmak üzere toplamda üç rivayet nakleder. Bu rivayetlerle Dârimî, hadis rivayetinde insanları bıktırmamanın gerekliliğine ve insanlar istekli iken hadis rivayet etmenin uygun olacağına işaret eder.⁸¹

Üçüncüsü: Âlimin vakar, haşyet sahibi ve ilmin izzetini/onurunu koruyan biri olmasıdır. Bu konudaki rivayetleri 'İlim Onurunu Koruma' ve 'İlim, Allah Korkusu ve Haşyettir Diyen Kişi' adlı bâb başlıklarında verir. Verilen rivayetlerin muhtevasıyla Dârimî, ilim sahibinin ilmin ahlakına uygun davranan, bildikleriyle amel eden, edep sınırlarını aşmayan, saygınlığı azaltan ve kişiliği zedeleyen davranışlardan kaçınan, ağır başlı, münakaşa ve gösterişten uzak duran biri olması gerektiğini ifade eder.⁸²

Dördüncüsü: İlim sahibinin ilim öğrenmek isteyenlere ayırım yapmaksızın tevazu göstermesi/değer vermesidir. Konuyla ilgili rivayetleri 'İlimde Eşit Davranma' bâbında sıralar. Burada İbn Avn el-Basrî'den şöyle bir rivayet nakleder: "Muhammed'e rivayet etmekte olduğu bir adam hakkında ileri geri konuşular. Bunun üzerine o, 'Zencilerden bir adam olsaydı da nazarımda bu konuda Abdullah b. Muhammed ile aynıdır' dedi." Bu rivayetle Dârimî, muhaddisin Hz. Peygamber'in hadislerini talep edenlere göstermesi gereken tavrı açıkça örneklemiştir.⁸³

3.4. Tâlibin Âdâbı

Hadis usûlü eserlerinde hadis tâlibinin riayet etmesi gereken prensipler konusunda 'âdâbü tâlibi'l-hadîs' adıyla müstakil bir konu başlığı açılmıştır. İlim talebi için samimi bir niyete sahip olmak, gayretini hadis elde etmeye hasretmek, hadis talebine hadis beldesindeki hocalardan başlamak, hadis tahammülünde titizlik göstermek, ibadet ve âdâp konularında işittiği hadislerle amel etmek, kendisinden hadis işittiği hocaya saygı göstermek, bıktırmamak ve kaprislerine katlanmak, anlamadığı hususları hocaya sormak, utanma duygusunu ilim arzusunun önüne geçirmemek, yazıyla kendisine ulaşanları herhangi bir seçime tabi tutmadan tam olarak yazmak ve dinlemek, tahammül ettiği hadisleri tefekkür

---

İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 344-353; Nevevî, *et-Takrîb*, 79-81; İbn Kesîr, *İhtisârü 'Ulûmi'l-hadîs*, 243-246; Ebü'l-Fazl Zeynüddîn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh* (Beyrût: Dâru'l-Hadîs, 1405/1984), 203-209; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/565-583.

⁸⁰ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/113; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 183; Bağdâdî, *el-Câmî'*, 1/339.

⁸¹ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/130.

⁸² Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/99-104, 151-153.

⁸³ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/121-122.

etmek, hadis öğrenmek için yolculuk yapmak, hadis literatürüne özen göstermek, hadisleri müzâkere etmek, gücü nispetinde hadisleri nakletmek ve tasnifle meşgul olmak, tasnif ettiği eseri iyice tetkik etmek ve gözden geçirmek gibi hususlar hadis öğrencisinin riayet etmesi gereken hususlar olarak belirlenmiştir.⁸⁴ Dârimî mukaddimede bu konuyla ilgili rivayetleri müstakil bir bâb açmadan farklı bâb başlıklarında dağınık bir şekilde nakletmiştir. Bu dağınık rivayetleri sekiz alt başlıkta toplayıp tahlil edebiliriz.

3.4.1. Niyet ve Amel

Hadis ilmi ile meşgul olan bir tâlip niyetinde samimi olmalı, kalbini riyâset/makam sevgisi gibi dünyevi arzularla arındırmalı ve ilmi dünnevî amaçlara alet etmemelidir. Onun en büyük gayesi hadisin yaygınlaşması ve tebliği olmalıdır. Ayrıca ibadet, âdâp ve faziletli amel hususunda tahammül ettiği hadislerle amel etmelidir. Bu durum hadisin ezberlenmesinde pekiştirici bir metot olarak görülmüştür.⁸⁵ Dârimî, bu kanaati destekleyen rivayetleri dolaylı olarak ‘İlmin ve Âlimin Üstünlüğü’, ‘Allah’tan Başkası İçin Öğrenen Kimseleri Kınama’ adlı bâbta, doğrudan olarak ise ‘İlimle Amel Etme ve İlimde İyi Niyetli Olma’ adlı bâb başlığı altında verir.⁸⁶ Doğrudan verdiği bâb başlığı altında Dârimî, konuyla ilgisi bakımından Hz. Peygamber’den ve İbn Mes’ûd’dan aktardığı rivayetle ilim tahsilinde bulunan bir kişinin niyetinin nasıl olması gerektiğini ifade eder. Rivayete göre Hz. Peygamber “*Sadece dünyevî arzularla bu ilmin peşine düşen hiç kimse yoktur ki kıyamet gününde Allah ona cennet rayıhasını yasaklamış olmasın*” ve İbn Mes’ûd “*İlmi şu üç şey için öğrenmeyiniz: Cahillerle çekişmek, âlimlerle münâkaşa etmek ve insanların ilgilerini kendinize çekmek. Sözüünüzle Allah katında olanı isteyiniz. Çünkü o devamlı ve bâkîdir. Onun dışındakiler ise gelip geçicidir*” demektedir.⁸⁷ Dârimî buna benzer hadis tahsilinde maksadın ne olması gerektiğine ilişkin pek çok rivayet daha verir. Bu rivayetler amel etmeyle ilgili olanlara nispetle oldukça fazladır. Hadis tâlibinin tahammül ettiği rivayetlerle amel etme gerekçesine dair olarak ise Dârimî, Hz. Ali’den: “*İlmi öğreniniz ki onunla tanınasınız. Onunla amel ediniz ki ehlinden olasınız*” ve Muâz b. Cebel’den “*Öğrendikten sonra dilediğinizi uygulayınız. Zira Allah onunla amel etmedikçe size sevap vermeyecektir*” rivayetlerini verir.⁸⁸ Rivayetlerden hareketle Dârimî’ye göre hadis tâlibi cahillerle çekişmek, mücadele ve münakaşa etmek veya bir başkasının ilgisini çekmek gibi kalıcı olmayan maksatlarla ilim tahsiline yönelmemeli aksine Allah rızasını elde etmek için çabalamalıdır. Ayrıca bu niyetle tahammül ettiği rivayetleri öğrenmekle beraber ehli olmak için bunları hayatına geçirmelidir.

3.4.2. Hadis Rivayeti ve İhtiyat

Hadislerin ve ilmin yaygınlaştırılmasının faziletine ve sünnetin öğretilmesine ilişkin Hz. Peygamber’den bazı hadisler nakledilmiştir. Muhaddisler buna binaen sevap umarak hadislerin

---

⁸⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 182-213; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 501-529; İyâz, *el-İlmâ'*, 54-61; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 353-363; Nevevî, *et-Takrîb*, 81-83; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, 247-249; Irâkî, *et-Takyîd*, 209-213; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 583-604.

⁸⁵ Konuyla ilgili rivayetler ve ilim ile amel ilişkisi için bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, *İktizâu'l-ilm el-amel*, thk. M. Nâsirüddin el-Elbânî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404), 15; Bağdâdî, *el-Câmi'*, 1/144; İyâz, *el-İlmâ'*, 54-61; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 353; Nevevî, *et-Takrîb*, 81; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, 247; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/588.

⁸⁶ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/114-119, 106-113, 91-94.

⁸⁷ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 92; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef*, 5/285; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebû Dâvûd*, 5/505; İbn Mâce, *es-Sünen*, 1/92.

⁸⁸ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 93; Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ilü's-sahâbe*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Mekke: Dâru'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/529-530.

yayılmaya ve sünnetin ikame edilmesine çokça özen göstermişler bu kapsamda “*Hadisten mahrum kalan büyük bir ecirden mahrum kalır, onunla rızıklanan ise büyük bir ihsana ulaşır*” demişlerdir. Böylece hadislerle meşguliyet pek değerli görülmüştür.⁸⁹ Dârimî de bu konuyu önemsemiş ve mukaddimedeki ‘Resûlullah’ dan Rivayette Bulunma ve Sünnetleri Öğretme’ adlı bâb başlığı açmıştır. Bu kısma Hz. Peygamber’den nakledilen “*Benden bir âyet bile olsa başkalarına ulaştırınız. İsrailoğullarından da nakilde bulunabilirsiniz, bunda bir sakınca yoktur. Kim bile bile bana isnât ederek yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın*” rivayetiyle başlamıştır.⁹⁰ Böylece Dârimî, daha ilk rivayette Hz. Peygamber’in hadislerini rivayet etmenin gerekliliğini ifade etmiştir. Hadis rivayetinin gerekliliği ile birlikte hadis rivayetinde ihtiyatlı olmanın zorunluluğunu da vurgulamıştır. Âlimlere Uyma’ bâb başlığının altında da bu kanaatini yansıtmıştır. Rivayetlerle bir hadisi işiten kişinin onu iyice belleyip/ezberleyip, sonra da onu kendisinden daha iyi belleyip muhafaza edecek olana nakletmesini öğütlemiştir.⁹¹

‘Hadis Rivayetinden Korkma ve Bunda İhtiyatlı Davranma’ adlı bâb başlığının altında sıraladığı rivayetlerde de benzer hususları görmek mümkündür. Bu bâbın tamamında merfû rivayet nakletmiş ve bunların tümünde Hz. Peygamber’e bilerek yalan isnât etmenin vebalini ön plana çıkarmıştır. Rivayetlerin senedleri farklı olmakla beraber manaları hemen hemen aynıdır. Rivayetlerde öne çıkarılan ortak ifade “*Kim bile bile bana isnât ederek yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın*” şeklindedir. Bu itibarla o, Hz. Peygamber’e kasten yalan isnât etmenin ağır sorumluluğunu ifade etmiş, ona ait olmayan söz, fiil ve davranışları ondan uzaklaştırma konusundaki hassasiyetini göstermiştir. Bu hassasiyetini ‘Hata Yapma Endişesiyle Fetvâ Vermekten Korkan Kimse’ adlı bâb başlığı altında verdiği rivayetlerde de ifade etmiştir.⁹² Burada fetvâdan hata yapma endişesi ile hadis rivayetinden çekinme konusunu ele almıştır. Böylece hadis rivayetinde ihtiyatlı olmanın önemini pek çok bâb başlığı altında defalarca vurgulamıştır.

Dârimî, sahâbenin hadis rivayetine karşı tutumuna ışık tutan rivayetleri de tasnif etmekten geri durmamıştır. Ebû Zerr’den “*Şayet siz keskin kılıcı -ensesine işaret ederek- buraya dayasanız, ben de Resûlullah’tan işittiğim bir kelimeyi bu arada nakledeceğimi düşünsem muhakkak onu naklederim*” ve Enes b. Mâlik’ten “*Hata yapmaktan korkmasam size, Resûlullah’dan işittiğim şeyleri rivayet ederdim*” rivayetlerini nakletmiştir.⁹³ Bu rivayetler aracılığıyla o, sahâbîlerin hadis rivayet etme konusundaki tavırlarını ortaya koymuştur. Sonuç olarak Dârimî, naklettiği rivayetlerle Hz. Peygamber’den işitilenlerin rivayet edilmesini teşvik etmekte ancak ona yalan isnât etmekten de şiddetle sakındırmaktadır. Dolayısıyla hadis rivayetinde titizlik gösterilmesi gerektiği kanaatindedir.

3.4.3. Hocaya Tazim

İlim tâlibinin hocasına veya kendisinden hadis işittiği kimseye saygı göstermesi ve yüceltmesi hadis tâlibinin uyması gereken prensiplerden biridir. Çünkü bu âdâp ilmin yüceltilmesi ve hocadan istifade edilmesi için gereklidir. Bu çerçevede talebe, hadis ilminin ve âlimin itibarını zedeleyen tutum ve davranışlardan kaçınmalıdır.⁹⁴ Dârimî bu âdâbı ‘Âlimlere Saygı Gösterme’ bâbında işler ve bu çerçevede Mugîre’nin, “*İbrahim’den, hükümdardan korkar gibi korkardık*” dediğini kaydeder. Bu

⁸⁹ Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadis*, 19; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 63-68; İyâz, *el-İlmâ'*, 17-44; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i' ilmi'l-hadis*, 244; Nevevî, *et-Takrîb*, 79; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/565-566.

⁹⁰ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/145-146; San'ânî, *el-Musannef*, 6/109; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/25.

⁹¹ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 86-87.

⁹² Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/94-99.

⁹³ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/88, 146; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/166; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, 1/25.

⁹⁴ Bağdâdî, *el-Câmi'*, 1/181; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i' ilmi'l-hadis*, 355; Nevevî, *et-Takrîb*, 82; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/589.

rivayetle, âlimler karşısında duyulan haşyeti örnekler ve haşyeti saygı kapsamında değerlendirir. Dârimî hocadan istifade etme ve hoşnutluğunu gözetme kabilinden Ebû Seleme'den “*Şayet İbn Abbâs'a yumuşak davransaydım ondan çok ilim elde ederdim*” ve Habib b. Ebî Sâbit'den “*Sâid b. Cübeyr'in yanındaydık. Bir hadis rivayet etti sonra bir adam ona: 'Bunu sana kim rivayet etti?' dedi. Bunun üzerine o, kızdı ve adam gidinceye kadar bizi hadis rivayetinden mahrum etti*” şeklindeki rivayetleri de zikreder.⁹⁵ Dârimî, saygı kapsamında tâlibin hocasının hoşnutluğunu gözetmesini, verdiği rivayetlerle yetinmesini ve onu dikkatlice dinleyerek tekrarlama talebinde bulunmamasını söyler. Ayrıca hadis talebesinin hocasına duyduğu saygıdan ötürü ona dersle alakalı soru sorarken dahi temkinli olması gerektiğini belirtir.

3.4.4. Hadis Yolculukları

Hadis tahammülünde hadis yolculukları diğer bir isimle ‘er-rihle fi talebi’l-hadîs’ muhaddislerin kayıtsız kalmadığı ilmî faaliyetlerden biridir. Dârimî de hadis öğrenimi için buna kayıtsız kalmayarak Hicaz, Şam, Mısır, Irak, Kûfe, Bağdat ve Horasan gibi çeşitli beldelere yolculuklar yapmış ve pek çok âlimden ilim tahsil etmiştir.⁹⁶ İlim tahsilinde hadis yolculuğunu bizzat deneyimleyen Dârimî, mukaddimede ‘İlim Tahsili İçin Yolculuk Yapma ve Bu Uğurda Zorluklara Katlanma’ adlı bâb başlığı altında rihle ile ilintili rivayetlere yer vermiştir. Burada genellikle ilim tahsili için yolculuk yapacak bir râvîde bulunması gereken özelliklere dikkat çeken rivayetler sıralamıştır.⁹⁷ Rivayetlerin içeriğinde dört husus öne çıkmaktadır. Birincisi; hadis öğrenme isteğiyle yolculuğa çıkmak,⁹⁸ ikincisi; ilme teşvik etmek,⁹⁹ üçüncüsü; hadis öğrenme isteği uğruna karşılaşılan sıkıntılara sabır göstermek ve ilminin vakarına uygun davranmak,¹⁰⁰ dördüncüsü; işitilen bir hadisi teyit etmektir.¹⁰¹ Bu itibarla diyebiliriz ki Dârimî, ilim tahsilini önemsemekte ve gerekli görmektedir. Bunun içinde râvînin, yolculuğunu istekle yapmasını bu uğurda sabırlı ve vakarlı olmasını ve ayrıca duyduğu her bir hadisi ana kaynağından öğrenmeye çabalamasını istemektedir.

3.4.5. Hadis Dirayeti

Muhaddisler ilim tâlibinin hadisi sadece semâ’ etmekle ve yazmakla yetinip kavramayı ve anlamayı göz ardı etmesini yerinde bir davranış olarak görmemişlerdir. Bu durumda olan ilim tâlibinin hiçbir şey elde edemeden kendini yoracağını ve Ehl-i hadisten sayılma durumunu yitireceğini belirtmişlerdir. Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/828) hadiste dirayet olmadan elde edilen riyâsetin yani saygınlığın veya itibarın, önemsiz bir riyâset olduğunu söylemiştir. Hatîb el-Bağdâdî bu durumu râvînin ileri yaşından dolayı ondan semâ’da bulunmak için hadis tâliblerinin, onun başına üşüşmelerine/toplanmalarına benzetmiştir.¹⁰² Dolayısıyla muhaddisler ilim tâlibinin hadisin sahîhini,

⁹⁵ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/122-123; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 520.

⁹⁶ Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 11/ 209-210; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu ulemâil-hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 2/215-217; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 2/ 535; Zirikli, *el-A'lâm*, 4/ 95.

⁹⁷ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/149-151. Hatîb'e göre rihle iki nedenle yapılır. Birincisi uluvvü'l-isnâd elde etmek iken, ikincisi hafızlarla görüşüp onlarla müzâkere etmek ve onlardan istifade etmektir. Bu iki imkan talebenin kendi beldesinde bulunduğu takdirde, rihleye gereksinim duyulmaz. Hem kendi beldesinde hem de diğer beldelede olduğunda kişi önce kendi beldesindekileri tahammül eder ardından rihle yapar. Bk. Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/223.

⁹⁸ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/149.

⁹⁹ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/150.

¹⁰⁰ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/150.

¹⁰¹ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/149.

¹⁰² Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/181.

hasenini, zayıfını, fikhını, anlamını, lügatını, irâbını ve râvîlerin isimlerini tahkik etmesini, problemlili olan isimleri hem hıfz olarak hem de kitabet olarak sağlamlaştırmaya özen göstermesini gerekli görmüşlerdir.¹⁰³

İlim tâlibinin hadisi semâ' etmekle ve yazmakla yetinip kavramayı ve anlamayı ihmal etmesini Dârimî de uygun görmemiştir. 'Resûlüllah'ın Hadisini Yorumlama' adıyla bâb başlığı açarak bu hususta İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'den nakledilen ve hemen hemen aynı olan iki rivayete yer vermiştir. İbn Mes'ûd şöyle demiştir: "Resûlüllah'tan size hadis rivayet edildiği zaman, ona şekilce en güzel olan, en doğru ve takvaya en uygun manayı verin." Dârimî bu rivayetten sonra Hz. Peygamber'e yalan isnât etmekten sakındıran 'men kezebe...' hadisini nakletmiştir. Daha önce defalarca naklettiği bu hadisi tekrar bu bâb başlığı altında dile getirmiş böylece bu konuya verdiği ehemmiyeti bir daha göstermiştir. Rivayetlerden hareketle Dârimî'ye göre ilim tâlibi hadisi bilen, kavrayan, yorumlayan, ona en doğru ve takvaya en uygun manayı veren ve Hz. Peygamber adına yalan söylemeyen biri olmalıdır.

3.4.6. Hadis Müzâkeresi

Hadis müzâkeresi, hadis ezberleme yöntemlerinden biridir. Bu yöntem ezberlenemeyen rivayetlerin ezberlenmesini ve pekiştirilmesini aynı zamanda tashihini ve kalıcı hale getirilmesini sağlar. Gerek sahâbî gerekse de tâbiîn kuşağı bunun önemine işaret etmiştir. Bu hususta Hz. Ali "Hadisi müzâkere edin şayet bunu yapmazsanız zayi olur", İbn Mes'ûd "Hadisleri müzâkere edin çünkü onların yaşamaları müzâkere edilmelerine bağlıdır", İbn Abbâs "Bir saat ilim müzâkeresi yapmak geceyi ihya etmekten daha hayırlıdır", Ebû Saîd el-Hudrî "Hadis müzâkeresi, Kurân'ın kırâatinden daha faziletlidir", Zührî ise "İlmin afeti unutma ve müzâkere azlığıdır" demiştir.¹⁰⁴ Böylece hadis tâlibinin ezberlerini müzâkere etmesi ve ehil olanlarla karşılıklı istişare etmesi gerekli görülmüştür.

Dârimî, hadislerin müzâkere edilmesini 'İlmin Müzâkeresi' adlı bâb başlığında ele alır. Bu bâb başlığı ilim şeklinde ifade edilse de aslında ilimle kastedilen hadis müzâkeresidir. Burada Ebû Said el-Hudrî'den "Hadisleri müzâkere ediniz. Zira hadislerin müzâkeresi diğer hadisleri hatırlatır", İbn Abbâs'dan "Benden bir hadis işittiğinizde aranızda müzâkere ediniz" ve "Hadisi aranızda müzâkere ediniz ki hafızanızdan uzaklaşmasın. O, Kurân gibi toplanmış, muhafaza altına alınmış değildir. Şayet müzâkere etmezseniz zihninizden silinir. Hiçbiriniz 'dün hadis rivayet ettim bugün etmem' demesin..." rivayetlerini zikretmiştir.¹⁰⁵ Böylelikle Dârimî, hadis müzâkeresini hadislerin zihne iyice yerleşmesi için bir metot olarak sunmuştur.

3.4.7. Mana ile Hadis Rivayeti

Hz. Peygamber'in sözlerinin olduğu gibi nakledilmesi demek olan lafzen rivayet ve müteradif lafızlarla aktarılması anlamına gelen manen rivayet hadis usûlünün tartışmalı konularından birini oluşturmuştur. Hadislerin mana ile rivayet edilip edilmemesine ilişkin birçok görüş ileri sürülmüştür. Bir râvî lafızları, lafızların delaletini ve maksadını bilmeyen, anlamını değiştiren hususlara hakim olmayan ve lafız farklılıklarındaki oranları görmeyen biri ise mana ile rivayet etmesinin caiz olmadığını dolayısıyla bu râvînin işittiği lafzı birebir nakletmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu hususta herhangi bir ihtilaf yoktur. Râvî bu şartlara haiz biri olsa bile muhaddis, fakih ve usûlcülerden bir grup âlime göre ancak lafzen rivayette bulunması caizdir. İbn Ömer, İbn Sirin, Sa'leb, Ebû Bekr er-Râzî bu kanaati

---

¹⁰³ Bağdâdî, *el-Câmî'*, 2/181; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*, 358-359; Nevevî, *et-Takrîb*, 82; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/595.

¹⁰⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 545-548; Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü*, 239; Bağdâdî, *el-Câmî'*, 1/236-239; Beyhakî, *el-Medhal*, 721-723; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/597.

¹⁰⁵ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/155-156. Benzer rivayetler için bk. Beyhakî, *el-Medhal*, 720-723.

taşımıştır. Bazı âlimler ise Hz. Peygamber'in hadisleri dışında bunu tasvip etmişler bu kapsamda hadislerin mana ile naklini uygun görmemişlerdir. Dört mezhep imâmının da dahil olduğu mütekaddimîn ve müteahhirîn âlimlerinin geneli ise hadisin anlamı kesin olarak korunduğunda, hadislerin mana ile rivayet edilmesini onaylamışlardır. Bu hususta ashâbın ve erken dönem âlimlerin uygulamalarını ve tek bir kıssayı farklı lafızlarla rivayet etmelerini delil olarak sunmuşlardır.¹⁰⁶ Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'den aktarılan bir sözü de ifade etmişlerdir. Bu hususta Abdullah b. Süleyman el-Leysî babasından şöyle bir rivayette bulunur: “*Ey Allah'ın Resûlü! Senden bir hadis işitiyorum ancak onu senden işittiğim gibi nakledemiyorum. Ya bir harf eksik ya da fazla oluyor*” deyince Hz. Peygamber, “*Haramı helal, helalı haram kılmadığınız müddetçe ve manaya isabet ettiğiniz takdirde bunda bir mahzur yoktur*” buyurmuştur.¹⁰⁷

Dârimî bu ihtilaflı konuyu mukaddimeye ‘Doğru Mana Verildiği Zaman Mana ile Hadis Rivayetine İzin Verenler’ adlı bâb başlığı adıyla almış, burada ilk olarak Vâsile'den “*Size hadisi manâsıyla rivayet ettiğimiz zaman bu size yeter*” rivayetini nakletmiştir. Ancak Dârimî bu başlığı altında mana ile rivayete cevaz verenlerin görüşlerini destekleyen rivayetlerin dışında bunu tasvip etmeyenlerin de rivayetlerine yer vermiştir. Bu hususta İbn Avn'dan “*eş-Şa'bi, en-Nehâi ve el-Hasan el-Basrî hadisi her defasında farklı rivayet ederlerdi. Bunu Muhammed b. Sirin'e bildirdim. O, şayet onlar işittikleri gibi rivayet etselerdi, bu kendileri için daha hayırlı olurdu*” ve Ebû Ma'mer'den “*Ben hadisi hatalı olarak işitirim de işittiğime uyarak onu hatalı naklederim*” rivayetlerini kaydetmiştir.¹⁰⁸ Mana ile rivayete cevaz verenleri bâb başlığına çekip hemen ardından bu görüşü destekleyen bir rivayete yer vermesiyle, Dârimî mana ile hadis rivayetini onaylayanların görüşüne katılmış gibidir.

3.4.8. Sika Râvîlerden Hadis Rivayeti

Hadis usûlü eserlerinde rivayeti kabul veya red edilecek râvîlerin nitelikleri tespit edilmiştir. Muhaddislerin büyük çoğunluğu rivayeti delil olarak kullanılacak bir kişinin adil ve rivayetinde zabt sahibi olması gerektiği kanaatini taşımıştır. Adaleti; râvînin akıllı, bulûğ çağına ulaşmış, müslüman, fasıklık ve kişiliğe zarar verecek hususlardan uzak biri olarak tanımlamışlardır. Zabtı ise râvînin hıfzından rivayet ettiğinde hataya karşı dikkatli ve hafız; kitabından naklettiğinde onu tebdil ve tağyirden koruyan, mana ile rivayet ettiğinde ise anlamı tahrif eden hususların farkında olan biri olarak tarif etmişlerdir. Bu özellikleri yani hem adalet hem de zabt vasıflarını kendinde toplayan kişiye sika demişler ve sika râvîlerden hadis rivayetinin yapılmasını gerekli görmüşlerdir.¹⁰⁹

Hadis tahammülünün sika râvîlerden yapılması gereğini Dârimî, ‘Sika Râvîlerden Hadis Rivayeti’ adlı bâb başlığında işlemiştir. Süleymân b. Mûsâ'dan “*Tâvus'a falanca bana şöyle şöyle hadis rivayet etti, ne dersin? ‘Şayet arkadaşın, güvenilir biri ise ondan al’ dedi.*” ve Ebû'l-Âliye'den “*Biz, kendisinden hadis almak için birine geldik de namaz kıldığında ona bakardık. Şayet güzel kılsa ‘O, bunun dışındakileri daha güzel yapar’ diyerek yanına otururduk. Kötü kılsa ‘O, bunun dışındakileri daha kötü yapar’ diyerek yanından kalkardık*”, İbrahim en-Nehâi'den “*Bana rivayet ettiğin zaman, Ebû*

---

¹⁰⁶ Bir grup sahâbî hata etme endişesiyle rivayet ettikten sonra bunun gibisi veya benzeri gibi ifadeler kullanmıştır. Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/94-99.

¹⁰⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 534-535; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 206; İyâz, *el-İlmâ*, 173-182; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadis*, 322-323; Nevevî, *et-Takrîb*, 74; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadis*, 234; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/532-534.

¹⁰⁸ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/105-106; İbn Abdilber, *Câmî'u beyâni'l-ilm*, 352; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 186.

¹⁰⁹ Bağdâdî, *el-Câmî*, 1/128; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 33; Beyhakî, *el-Medhal*, 229; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadis*, 212-217; Nevevî, *et-Takrîb*, 48-49; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadis*, 191-192; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/352-353.

Zür'a'dan rivayet et. Zira o bana bir hadis rivayet etmişti de, bir sene sonra onu sormuştum, ondan bir harf bile eksiltmemişti” ve “Bir kimsenin yanına, hadis almak için geldiklerinde onun namazına, sünnetine ve durumuna bakar, sonra ondan hadis alırlardı” rivayetlerini nakletmiştir. Söz konusu rivayetlerle Dârimî, sika bir kişinin vasıflarına işaret etmiş bu çerçevede sika râvîyi dini gereği gibi yaşayan, güvenilir, bilgisi ve hıfzı sağlam diğer bir ifadeyle adalet ve zabt sıfatlarına sahip kişi olarak betimlemiştir. Bu rivayetlere ek olarak Dârimî, Sa'd b. İbrahim'in “Resûlüllah'dan ancak sika kimseler hadis rivayet eder” dediğini zikretmiş böylelikle sadece sika kimselerden hadis rivayetinin kabul edileceğine dikkat çekmiştir. Son olarak da Muhammed b. Sîrîn'den “Hadisi kimden aldığınıza dikkat edin! Çünkü o dininizdir”¹¹⁰ rivayetini vermiş, bu çerçevede hadis alınacak kişinin seçiminde çok dikkatli ve titiz olmak gerektiğini vurgulamıştır.

Sonuç

Erken dönem hadis literatüründeki mukaddimeler, ilgili oldukları dönemin ilmi meselelerine ve usûl konularına dair bilgiler sunmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında Darimi'nin mukaddimesi hadis mukaddime literatüründe başlı başına bir başvuru kaynağı olma değerini taşımaktadır. Dârimî, mukaddimesinde ilim ve usûl konularından önce Hz. Peygamber ile ilgili bir tasavvur oluşturmayı amaçlamıştır. Bu kapsamda onun sîretini, mucizelerini, ahlakını belirten rivayetleri zikretmiştir. Ehl-i hadîsin dolayısıyla kendisinin fakîh ve mütekellime karşı olan kanaatini yansıtan rivayetleri tasnif etmekten de geri durmamıştır. Bu kanaatlerini daha çok sünnet, fetvâ, re'y, kıyâs ve bid'at ile ilgili bâb başlıklarında ortaya koymuştur.

Muhteva itibariyle Dârimî'nin mukaddimesi eserin adını, yazılış sebebini, konusunu, amacını, önemini, başlıca bölümlerini, muhtevasını ve telifin ait olduğu ilim dalıyla ilgili temel bilgileri içeren mukaddimedetu'l-kitâb ve mukaddimetu'l-ilimden müteşekkil bir karşılığa sahip değildir. Diğer bir yandan farklı basım evleri tarafından basılan matbu eserin kiminde sadece besmele, kiminde besmele ve mukaddime, kiminde ise besmele ile birlikte çok kısa dua ifadelerine yer verilmiştir. Bu itibarla eserin girişine mukaddime ismini verenin müellif değil, eseri istinsâh veya tahkik edenin ya da neşredeninin ilave etmiş olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Hadis ilmi ve usûlü ile alakalı rivayetleri Dârimî, dağınık bir şekilde vermiştir. Sistemli olmayan bu malumatlar genel hatlarıyla hadis öğrenim ve öğretim metotları, hadislerin yazımı, muhaddisin âdâbı ve tâlibin âdâbı ile ilişkilidir. Dârimî, hadis öğrenim ve öğretim metotlarından sadece semâ', arz (kırâat) ve mükâtebeye değinmiştir. Kitabı hocaya arz etmenin semâ' ile eş değer olduğunu destekleyen rivayetler zikretmiştir. Muhaddisin samimi bir niyete sahip olmayan hadis tâlibine de hadis nakletmesi, hadis rivayetiyle talebeleri bıktırmaması, ilmin izzetini/onurunu koruyan biri olması ve ilim öğrenmek isteyenler arasında ayırım yapmaması gerektiğini vurgulamıştır. Tâlibin ise hadis rivayetinde bulunurken ihtiyatlı olması gerektiğine işaret etmiştir. Bununla birlikte tâlip niyetinde samimi olmalı, kalbini riyâset sevgisi gibi dünyevî arzulardan arındırmalıdır. Hocasına veya kendisinden hadis işittiği kimseye saygı göstermelidir. Hadis tahammülü için yolculuklara çıkmalı, yolculuğu istekle yapmalı, sabırlı, vakarlı davranmalı ve duyduğu her bir hadisi ana kaynağından öğrenmeye çabalamalıdır. Hadisi sadece semâ' etmekle ve yazmakla yetinip kavramayı ve anlamayı göz ardı etmemelidir. Hadis müzâkeresini de ihmal etmemelidir. Ayrıca sika râvîlerden hadis rivayetinde bulunmalıdır.

Dârimî, hadis usûlünün tartışmalı konularına da değinmiştir. Bunlardan biri hadislerin mana ile rivayet edilip edilmeyeceği meselesidir. Bu konuda hem izin verenlerin hem de tasvip etmeyenlerin

---

¹¹⁰ Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, 1/123-125; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef*, 5/334; Müslim, *Sahîhu Müslim*, 1/14; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 121.

ifadelerini nakletmiştir. Ancak bu rivayetleri, mana ile hadis rivayetini tasvip edenlerin olduğu bâb başlığında birlikte vermiştir. Sadece mana ile hadis rivayetini onaylayanları bâb başlığına çekmekle o, bu görüşü benimsediğini ifade etmek istemiş gibidir. İhtilafı olan hadisin yazılması konusunda ise daha farklı davranmış hem hadislerin yazımının yasaklanmasını hem de izin verilmesine ilişkin rivayetleri ayrı başlıklarda vermiş ve bir tercihte bulunmamıştır. Son olarak diyebiliriz ki Dârimî, bir rivayet kitabı aracılığıyla sınırlı da olsa erken dönem hadis ilmine ve usûlüne ilişkin malumatları kendine özgü bir yaklaşımla ortaya koymuştur.

Kaynakça

- A. al-Azmeh. "Muqaddima". *Encyclopedia of Arabic Literature*. nşr. J. S. Meisami – P. Starkey. London: 1998.
- Ahmednagarî, Abdünnebî b. Abdürresûl. *Düstürü'l-ulemâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Ahmed b. Hanbel. *Fezâ'ilü's-sahâbe*. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Mekke: Dâru'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Askalânî, İbn Hacer. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Askalânî, İbn Hacer. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nûreddin Itr. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 1432/2011.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. 3 Cilt. Lübnân: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 2000.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2012.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Şerefü ashâbi'l-hadîs*. nşr. Mehmed Saîd Hatîboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 1972.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *el-Câmî' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmî'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 1403/1983.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *İktizâu'l-ilm el-'ame*. thk. M. Nâsirüddin el-Elbânî. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Takyîdü'l-ilm*. thk. Yusuf Iş. Beyrût: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebevîyye, 1974.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *Târihu medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Bağdâdî, el-Hatîb. *el-Kifâye fi'ilmî'r-rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maâri'î'l-Osmânîyye, 1357.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Medhal ilâ'ilmî's-sünen*. thk. Muhammed 'Avvâme. Dâru'l-Minhâc - Dâru'l-Yüsr, 2017.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *Delâ'ilü'n-nübüvve*. thk. Abdülmü'tî Kal'acî. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. Kâhire: Dâru'l-Vâî, 1412.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye Istilâhiye ve Istilâhatı Fikhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yay., 1970.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmî'u's-sahîh*. thk. M. Zühayr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Bulut, Ali. *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Câhiz, Ebû Osmân. *Resâilü'l-Câhiz*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1384.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sıhâh*. thk. A. Abdülgafûr Attâr. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Mu'cemü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-Fadîle, ts.

- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ty.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *el-Müsned*. Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Müsnedü'd-Dârimî*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1423/2002.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Hâlid es-Sebi' el-'Âlemî. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1987.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *el-Müsnedü'l-câmi'*. thk. Nebîl b. Hâşim b. Abdullah el-Gamrî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *el-Müsnedü'l-câmi'*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm Esed ed-Dârânî, Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Dihlevî, Abdülazîz. *Bustânü'l-muhaddisîn*. çev. Muhammed Ekrem en-Nedvî. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423.
- Dozy, Reinhart. *Tekmiletü'l-meâcimi'l-'arabîyye*. trc. Muhammed Selîm en-Nuaymî. Bağdâd: Dâru's-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-'Âmme, 1997.
- Durmuş, İsmail. "Mukaddime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/115-117. İstanbul: TDV Yay., 2006.
- Erhîle, Abbâs. "Mukaddimetü'l-kitâb fi'l-lugat ve'l-istilâh". *Mecelletu cûzur* 11/6 (2002), 314-330.
- Ezherî, Ebû Mansûr. *ez-Zâhir fî garîbi elfâzi's-Şâfiî*. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf, 1399/1979.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhu'l-münîr*. Abdülazîm eş-Şinnâvî. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1977.
- Gamrî, Ebû Âsım Nebîl b. Hâşim. *Fethu'l-mennân şerhu'l-müsnedi'l-câmi'*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1999.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf. *Mefâtîhu'l-'ulûm*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Hattâbî, Ebû Süleymân. *Garîbü'l-hadîs*. thk. Abdülkerîm İbrâhim el-Azbâvî. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982.
- Hattâbî, Ebû Süleymân. *Me'âlimü's-sünen*. thk. M. Râğıb et-Tabbâh. Halep: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- İbn Abdilber. *et-Temhîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-'Allevî, M. Abdulkebir el-Bekrî. 26 Cilt. Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf, 1387/1967.
- İbn Abdilber. *Câmi'u beyâni'l-'ilm*. thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Abdülhâdî. *Tabakâtu ulemâil-hadis*. thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- İbn Ebî Şeybe. *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrût: Dâru't-Tac, 1409/1989.
- İbn Fâris. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hibbân. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.

- İbn Hibbân. *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. M. 'Abdülmeccid es-Silefî. 18 Cilt. Riyâd: Dâru's-Sâmi'î, 1420/2000.
- İbn Hibbân. *Sahihu İbn Hibbân*. thk. Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- İbn Kesîr. *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*. thk. Mâhir Yasîn el-Fahl. Riyâd: Dâru'l-Meymân, 1434/2013.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sadır, 1968.
- İbn Sîde. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000/1421.
- İbnü'l-Hanbelî. *Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1408.
- İbnü's-Salâh. *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*. thk. Abdullatîf el-Hümeym, Mâhir Yâsîn el-Fahl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1423/2002.
- İsfahânî, Hamza. *Sevâ'irü'l-emsâl 'alâ ef'al*. thk. Fehmî Saîd. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1409/1988.
- İyâz Kâdî. *el-'İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ'*. Kâhire: Dâru't-Türâs, 1389/1970.
- İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn. *et-Takyîd ve'l-izâh*. Beyrût: Dâru'l-Hadîs, 1405/1984.
- Kâbisî, Ebû'l-Hasen. *Muhtasarü Muvatta'î Mâlik b. Enes*. thk. Ali İbrâhim Mustafa. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1971.
- Kâşifü'l-gitâ', Ali. *Nakdü'l-arâi'l-mantık ve hallu müşkilât*. Beyrût: Müessesetü'n-Numân, ts.
- Kazvîni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvût, vd. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ. *el-Külliyât*. thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısrî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1997.
- Kiraz, Zafer. *Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Dârimî Örneği)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Mâverdî. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali M. Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1414/1994.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- Mutarrizî, Ebû'l-Feth. *el-Mugrib fî tertîbi'l-mu'rib*. thk. Mahmûd Fâhûrî, Abdülhamîd Muhtâr. Halep: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1399/1979.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1406/1985.
- Münâvî, Abdürraûf. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*. Kâhire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Türkiye: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-'Âmire, ts.
- Müslim b. el-Haccâc. *Kitâbu't-temyîz*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. Riyâd: Vizâretü'l-Ma'ârif, 1402/1982.
- Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1423/2003.
- Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1430/2014.
- Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâyâbî. Riyâd: Dâru Taybe, 1427/2006.
- Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1412/1991.

- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhit Tercümesi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2013.
- Nâcî, Muallim. *Lugat-ı Nâcî*. İstanbul: 'Asır Matba'ası, 1322.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya. *İrşâdü tullâbi'l-hakâik*. thk. Nurettin İtr. Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- Nevevî, Muhyiddin b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr*. thk. Muhammed Osmân el-Huşţ. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim. *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*. nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1403/1983.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemü's-savâbi'l-lügavî*. Kâhire: 'Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Özaşşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. Ankara: Otto Yay., 2015.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013.
- Rahîmî, Muhammed Ali Mihrâb Ali. *Muhâdarât fi'l-mantık*. Irâk: el-Furkân, 1429.
- Râmhürmüzî, el-Hasen b. Abdirrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. M. Accâc el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1953.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-Sihâh*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrût: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Sâmî, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm Matba'ası, 1317.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd. *Sünenü Ebû Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-'Alemye, 1430/2009.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *Mu'cem makâlîd 'ulûm fî hudûd ve rusûm*. thk. Muhammed İbrâhim İbâde. Kâhire: Mektebetü'l-'Âdâb, 2004.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *Tedribü'r-râvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1415.
- Tayâlisî, Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Cîze: Dâru Hicre, 1420/1999.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfü istulâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Beyrût: Mektebetü'l-Lübnân, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'ü'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tüçibî, Kâsım b. Yusuf. *Bernamecü't-tüçibî*. thk. Abdülhâfiz Mansûr. Tunus/Libya: Dâru'l-'Arabîyye, 1981.
- Vâdîâşî, Şemsüddîn Muhammed b. Câbir. *Bernamecu İbn Câbir el-Vâdîâşî*. Tunus: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1981/1401.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstulâhlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İfav Yay., 1996.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Beyrût: et-Türâsu'l-'Arabî, 1421/2000.

- Zehebî, Ebû Abdillâh. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım. *el-Fâ'ik fi garîbi'l-hadîs*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Ali Muhammed el-Bicâvî. Kâhire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1971.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım. *Esâsü'l-Belâga'*. thk. M. Bâsil Uyûnu's-sûd. Beyrût: Dâru'l-Mektebi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.